

Μαριλένα Σημίτη, *Η Κοινωνία Πολιτών στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2008.

2. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ» ΣΤΙΣ ΑΡΑΒΙΚΕΣ-ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

2.1. Εισαγωγή

Ο όρος *κοινωνία των πολιτών* είναι ένας πολυσήμαντος όρος, ο οποίος έχει προκαλέσει ευρύτατες ακαδημαϊκές συζητήσεις για το ποια είναι τα εγγενή χαρακτηριστικά του όρου.¹ Η Ε.Ε. στα κείμενά της δεν περιλαμβάνει έναν συγκεκριμένο ορισμό της κοινωνίας των πολιτών, αλλά παραθέτει παραδείγματα οργανώσεων που αποτελούν φορείς της κοινωνίας των πολιτών.² Ενώ ο

¹ Για μια συνοπτική παρουσίαση των πολλαπλών ερμηνειών του όρου *κοινωνία των πολιτών* βλέπε Hall John (επιμ.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Cambridge: Polity Press, 1995· Seligman Adam, *The Idea of Civil Society*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992.

² Είναι ενδεικτική η Ανακοίνωση της Επιτροπής, η οποία τονίζει ότι: «Στον τομέα αυτό [δηλαδή της διαβούλευσης με τους φορείς της κοινωνίας των πολιτών] μπορεί να ανακύψουν προβλήματα από το γεγονός ότι δεν υπάρχει κοινά αποδεκτός –ούτε νομικά αναγνωρισμένος– ορισμός της έννοιας “οργανωμένη κοινωνία των πολιτών”. Ο όρος αυτός μπορεί ωστόσο να χρησιμεύσει για να αναφερθεί κανείς σε ένα σύνολο οργανώσεων στις οποίες περιλαμβάνονται: οι παράγοντες της αγοράς εργασίας (συνδικαλιστικές οργανώσεις και ομοσπονδίες εργοδοτών – δηλαδή οι κοινωνικοί εταίροι), ενώσεις που αντιπροσωπεύουν οικονομικούς και κοινωνικούς φορείς οι οποίοι δεν είναι κοινωνικοί εταίροι υπό τη στενή έννοια του όρου (για παράδειγμα, οι ενώσεις καταναλωτών), οι ΜΚΟ (μη κυβερνητικές οργανώσεις) οι οποίες ενώνουν τους ανθρώπους γύρω από έναν κοινό σκοπό, όπως οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, οι οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι οργανώσεις στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης κλπ., οι οργανώσεις που βασίζονται στις τοπικές κοινωνίες (δηλαδή οργανώσεις που δημιουργούνται από τη βάση της κοινωνίας και επιδιώκουν στόχους προσανατολισμένους στα μέλη τους), όπως οργανώσεις νέων, οικογενειακές ενώσεις και όλες οι οργανώσεις μέσω των οποίων οι πολίτες συμμετέχουν στην τοπική και δημοτική ζωή, και οι θρησκευτικές κοινότητες». Βλέπε Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Προς ενίσχυση της διαβούλευσης και του διαλόγου – Γενικές αρχές και ελάχιστες προδιαγραφές για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών από την Επιτροπή*, COM(2002) 704, τελικό, Βρυξέλλες, 11.12.2002, σελ. 6. Ο όρος *οργανωμένη κοινωνία των πολιτών* αποτελεί την ελληνική μετάφραση του αγγλικού όρου *civil society organization* στο κείμενο της Επιτροπής στα αγγλικά. Η περιγραφή των φορέων της κοινωνίας των πολιτών

προσδιορισμός της κοινωνίας των πολιτών παραμένει ασαφής, η Ε.Ε. εξειδικεύει τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών στην πολιτική της απέναντι στους εταίρους, καθώς συνδέει τη λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών με την προώθηση μιας «δημοκρατικής διακυβέρνησης».³ Η σύνδεση αυτή αποτυπώνει ανάγλυφα την κυρίαρχη πεποίθηση, στο πλαίσιο της Ένωσης, ότι η συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στις υφιστάμενες πολιτικές της ευνοεί την αποτελεσματικότερη υλοποίηση των διακηρυγμένων στόχων. Η έννοια της «δημοκρατικής διακυβέρνησης» μπορεί να εμφανίζεται στα κείμενα της Ε.Ε. μεταγενέστερα από την έναρξη της Διαδικασίας της Βαρκελώνης, η συμμετοχή, όμως, της κοινωνίας των πολιτών στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση θεμελιώθηκε εξ αρχής στο ίδιο θεωρητικό αξίωμα, ότι δηλαδή η συμμετοχή αυτή είναι θετική για την πραγμάτωση της πολιτικής και οικονομικής φιλελευθεροποίησης στις κοινωνίες των μεσογειακών εταίρων.

στην Ανακοίνωση της Επιτροπής βασίζεται στη γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με τίτλο «Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση» (Ε.Ε. C 329, 17 Νοεμβρίου 1999).

³ Η «δημοκρατική διακυβέρνηση» περιλαμβάνει: τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, τη στήριξη των διαδικασιών εκδημοκρατισμού και συμμετοχής των πολιτών στην επιλογή και τον έλεγχο αυτών που τους κυβερνούν, τον σεβασμό του κράτους δικαίου και το δικαίωμα πρόσβασης όλων σε μια ανεξάρτητη δικαιοσύνη, την πρόσβαση στην πληροφόρηση, τη διαφάνεια της κυβέρνησης και τη λογοδοσία της στους κατάλληλους θεσμούς και στους εκλογείς, την ασφάλεια του ανθρώπου, τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, τους αποτελεσματικούς θεσμούς, την πρόσβαση σε βασικές κοινωνικές υπηρεσίες, την αειφόρο διαχείριση των φυσικών και ενεργειακών πόρων και του περιβάλλοντος και, τέλος, την προώθηση μιας βιώσιμης οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής συνοχής σε περιβάλλον ευνοϊκό για τις ιδιωτικές επενδύσεις. Βλέπε Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Governance in the European Consensus on Development: Towards a Harmonised Approach within the European Union*, COM(2006) 421 τελικό, Βρυξέλλες, 30.8.2006.

2.2. Κοινωνία των Πολιτών και Φιλελευθεροποίηση στη Διαδικασία της Βαρκελώνης

Η Διαδικασία της Βαρκελώνης, όπως έχουν επισημάνει πολλοί αναλυτές, επιδιώκει την προώθηση μιας «διπλής φιλελευθεροποίησης» στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες.⁴ Η «διπλή» αυτή «φιλελευθεροποίηση» θεμελιώνεται στην πεποίθηση ότι οι αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από έλλειψη πολιτικού και οικονομικού ανταγωνισμού εξαιτίας του διευρυμένου πελατειακού ρόλου του κράτους, των αυταρχικών πολιτικών δομών και της συνακόλουθης διαφθοράς και έλλειψης χρηστής διακυβέρνησης. Επομένως, για την ανάπτυξη της δημοκρατίας και της αγοράς είναι απαραίτητη η μεταρρύθμιση του κράτους και ο δραστικός περιορισμός της εμβέλειάς του. Στόχος, συνεπώς, μιας ευρύτερης αλλαγής στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες πρέπει να είναι η ανάπτυξη νέων κέντρων εξουσίας που θα επιτρέπουν τον υγιή ανταγωνισμό στην κοινωνία, την πολιτική και την οικονομία. Η προτεινόμενη φιλελευθεροποίηση στον οικονομικό και στον πολιτικό τομέα προβάλλεται ως ενιαία διαδικασία με δύο αλληλένδετες και συμπληρωματικές πτυχές. Η φιλελευθεροποίηση στο οικονομικό επίπεδο ενισχύει και ενδυναμώνει τη φιλελευθεροποίηση στο πολιτικό επίπεδο και αντίστροφα. Προσδοκώμενο αποτέλεσμα αυτής της «διπλής φιλελευθεροποίησης» είναι η πλουραλιστική ανάπτυξη νέων φορέων, που θα ασκούν αποτελεσματικό έλεγχο στην υφιστάμενη λειτουργία του κράτους. Στο θεωρητικό αυτό σχήμα η κοινωνία των πολιτών αποτελεί σημαντικό μηχανισμό ενίσχυσης της φιλελευθεροποίησης, αφού αφενός αποτελεί ισχυρό αντιστάθμισμα στην κρατική εξουσία, ασκώντας

⁴ Βλέπε ενδεικτικά Schmidt Dorothee, «Interlinkages Within the Euro-Mediterranean Partnership: Linking Economic, Institutional and Political Reform: Conditionality within the Euro-Mediterranean Partnership», *EuroMeSCo*, no. 27, December 2003, και Huber Bettina, «Governance, Civil Society and Security in the Euro-Mediterranean Partnership: Lessons for a more Effective Partnership», *EuroMeSCo*, no. 39, December 2004.

αποτελεσματικό έλεγχο σε σχέση με τη χρηστή και αποτελεσματική λειτουργία του και, αφετέρου, συμβολίζει την πολυφωνία και τον πλουραλισμό, μέσω των πολλαπλών δικτύων και οργανώσεων που τη συγκροτούν. Η ενίσχυση, επομένως, της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο της Εταιρικής Σχέσης θεωρείται ότι θα ενισχύσει, με τη σειρά της, μακροχρόνια: 1) την αυτόνομη έκφραση των πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων, δηλαδή τη δημιουργία νέων πολιτικών και κοινωνικών οργανώσεων, οι οποίες θα περιορίζουν τον αυταρχικό έλεγχο του κράτους και θα ευνοούν την ανάπτυξη του πολιτικού πλουραλισμού και της πολιτικής ανοχής (tolerance), και 2) την εξυγίανση του κρατικού μηχανισμού, η οποία θα επιφέρει οικονομικό εξορθολογισμό και, επομένως, ικανότητα για οικονομική ανάπτυξη.⁵ Όπως ενδεικτικά αναφέρει η Jünemann Annette, «Η ευρύτερη στήριξη της κοινωνίας των πολιτών αποτελεί τμήμα μιας νέας στρατηγικής, η οποία υιοθετήθηκε μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και προωθεί τον εκδημοκρατισμό ως αναπόσπαστο στοιχείο της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής. Αυτή η νέα στρατηγική στηρίζεται στο αξίωμα ότι υπάρχει μια αιτιώδης σχέση ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών, τον εκδημοκρατισμό και την ανάπτυξη».⁶

Στη Διαδικασία της Βαρκελώνης η κοινωνία των πολιτών καλείται, όμως, να διαδραματίσει και έναν σημαντικό παιδαγωγικό ρόλο, ο οποίος συνίσταται στην

⁵ Για αναλύσεις του θετικού ρόλου που μπορεί να παίξει η κοινωνία των πολιτών στην οικονομική ανάπτυξη στο πλαίσιο της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης βλέπε Green Niall, «Corruption and the Challenge of Civil Society», *EuroMeSCo*, no. 24, September 2003, Wurzel Ulrich, «Why Investment in Civil Society is an Investment in Economic Development: The Case of the Southern Mediterranean», *EuroMeSCo*, no. 25, October 2003. Για τη σχέση κοινωνίας πολιτών-οικονομικής ανάπτυξης ευρύτερα βλ. Amaney A. Jamal, *Barriers to Democracy: The Other Side of Social Capital in Palestine and the Arab World*, Princeton: Princeton University Press, 2007.

⁶ Jünemann Annette, «The Forum Civil Euromed: Critical Watchdog and Intercultural Mediator», στο Panebianco Stefania (επιμ.), *A New Euro-Mediterranean Partnership Cultural Identity*, London: Franc Cass, 2003, σελ. 86.

κοινωνικοποίηση των πολιτών στις δημοκρατικές αξίες και τους κανόνες.⁷ Στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση η κοινωνία των πολιτών προβάλλει ως ο χώρος όπου οι πολίτες εκπαιδεύονται στις δημοκρατικές διαδικασίες, καθώς μέσω της συμμετοχής τους στις οργανώσεις που συγκροτούν την κοινωνία των πολιτών έρχονται αντιμέτωποι με διαφορετικές ή και αντίθετες απόψεις, και μαθαίνουν να επιλύουν ειρηνικά αυτές τις συγκρούσεις με βάση τους δημοκρατικούς κανόνες. Η συμμετοχή, επομένως, στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συμβάλλει στη σύγκλιση των απόψεων και στην ενσωμάτωση των διαφόρων φορέων σε ένα κοινό σύστημα αξιών και κανόνων. Προϋπόθεση, βέβαια, αποτελεί η εσωτερική δημοκρατική οργάνωση των φορέων της κοινωνίας των πολιτών, η αυτονομία τους από το κράτος και η ελεύθερη συμμετοχή των πολιτών σε αυτούς.

Η συμμετοχή στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών συμβάλλει στη δημοκρατία και λόγω της ενίσχυσης του «κοινωνικού κεφαλαίου».⁸ Με τη συμμετοχή των πολιτών στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών αυξάνεται ο βαθμός εμπιστοσύνης μεταξύ τους και αναπτύσσονται κανόνες αμοιβαιότητας, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η προοπτική μελλοντικών συνεργασιακών και συντονισμένων δράσεων σε επίπεδο κοινωνίας. Η ενισχυμένη συμμετοχή και συνεργασία σε επίπεδο κοινωνίας, με τη σειρά της, ευνοεί τον αποτελεσματικότερο

⁷ Για τη διάσταση της «κοινωνικοποίησης» στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση βλ. Attinà Fulvio, «The Euro-Mediterranean Partnership Assessed: The Realist and Liberal Views», *European Foreign Affairs Review*, vol. 8, no. 2, 2003, σελ. 1-19. Για τον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών στην προώθηση του εκδημοκρατισμού και την εδραίωση των δημοκρατικών αξιών και κανόνων στο πλαίσιο των ευρύτερων πολιτικών των διεθνών οργανισμών βλέπε Hadenius Axel – Uggla Fredrick, «Making Civil Society Work, Promoting Democratic Development: What Can States and Donors Do?», *World Development*, vol. 24, no. 10, 1996, σελ. 1621-1639.

⁸ Η θεωρητική συζήτηση για τη σχέση κοινωνίας πολιτών και κοινωνικού κεφαλαίου έχει συνδεθεί κυρίως με το έργο των A. Tocqueville και R. Putnam. Οι διεθνείς οργανισμοί (π.χ., ο ΟΟΣΑ), καθώς και η Ένωση, έχουν αποδεχθεί και υιοθετήσει την προσέγγιση του Putnam.

έλεγχο του κράτους από την κοινωνία των πολιτών και επομένως συμβάλλει στη δημοκρατικότερη και πιο εύρυθμη λειτουργία του.

Συνοψίζοντας, στο θεωρητικό πλαίσιο της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης η κοινωνία των πολιτών αποτελεί σημαντικό μοχλό προώθησης των αναγκαίων εκείνων αξιών και μεταρρυθμίσεων που αποτελούν προϋπόθεση για την αποτελεσματική ένταξη μιας κοινωνίας στην υφιστάμενη διεθνή κοινότητα.

Όμως ο θετικός ρόλος της κοινωνίας των πολιτών άρχισε να αμφισβητείται, όταν η Ε.Ε. προσπάθησε να εφαρμόσει τον όρο *κοινωνία των πολιτών* στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες και βρέθηκε αντιμέτωπη με οργανώσεις οι οποίες διαφοροποιούνταν από το μοντέλο της «κοινωνίας των πολιτών» που προέβαλλε η ίδια. Το ζήτημα της οριοθέτησης της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες ανέδειξε μια σειρά από θεωρητικά διλήμματα και πρακτικά προβλήματα, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα οι πολιτικές της Ένωσης να καθίστανται πολλές φορές οξύμωρες, προκαλώντας αντιδράσεις στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες, οι οποίες διαμαρτύρονταν για την επιβολή πολιτικών και πολιτιστικών προτύπων από την Ένωση.

2.3. Αντικρουόμενες Ερμηνείες της Κοινωνίας των Πολιτών

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών συνδέεται συνήθως στη βιβλιογραφία με το ευρύτερο πλαίσιο της νεωτερικότητας, η οποία αποτελεί το θεμέλιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών.⁹ Ο όρος *κοινωνία των πολιτών* παραπέμπει στη συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία των κοινωνιών αυτών (π.χ., τον Διαφωτισμό, τη βιομηχανική επανάσταση, την Αμερικανική και Γαλλική Επανάσταση, τη διαδικασία

⁹ Brown C., «Cosmopolitanism, World Citizenship and Civil Society», *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 3, 2000, σελ. 7-26, και Μουζέλης Νίκος, «Νεωτερικότητα, Ύστερη Ανάπτυξη και Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 1, 1998, σελ. 40-52.

εθνικής ολοκλήρωσης). Ερμηνεύεται, επομένως, η κοινωνία των πολιτών ως το αποτέλεσμα της ιστορικής σύνθεσης πολλαπλών παραγόντων (π.χ., της κυριαρχίας της οικονομίας της αγοράς, της διάκρισης δημόσιας-ιδιωτικής σφαίρας, της κυριαρχίας της ιδιότητας του πολίτη, του ορθολογισμού, του νεότερου κοσμικού πολιτισμού) στη συγκεκριμένη πορεία εξέλιξης των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Τίθεται, συνεπώς, εύλογα, το ερώτημα αν η κοινωνία των πολιτών αποτελεί μια «πολιτιστικά βεβαρημένη»¹⁰ έννοια που δεν μπορεί να εφαρμοστεί πέρα και έξω από τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, δηλαδή σε κοινωνίες όπου κυριαρχούν θεσμοί και δομές που δεν εμπίπτουν στο ευρύτερο πλαίσιο της νεωτερικότητας (π.χ., παραδοσιακοί δεσμοί αίματος, συγγένειας, εντοπιότητας, γλώσσας ή θρησκείας). Εάν θεωρήσει κανείς ότι η έννοια «κοινωνία των πολιτών» αφορά, πράγματι, αποκλειστικά και μόνο τις κοινωνίες της Δύσης, τότε τίθεται αυτόματα ένα δεύτερο ερώτημα, το οποίο συνίσταται στο εάν στις κοινωνίες όπου κυριαρχούν προνεωτερικές δομές είναι εφικτή η οικοδόμηση μιας σφαίρας της κοινωνίας των πολιτών και ποιοι μηχανισμοί είναι κατάλληλοι για την υλοποίηση της διαδικασίας αυτής. Μπορεί, για παράδειγμα, να οικοδομηθεί μια κοινωνία των πολιτών μέσω της προώθησης μιας δέσμης πολιτικών από το κράτος, δηλαδή μέσω μιας διαδικασίας «από τα πάνω προς τα κάτω» (top down); Ή, αντίθετα, η οικοδόμηση μιας κοινωνίας των πολιτών είναι αποτέλεσμα ιστορικών διαδικασιών που πραγματοποιούνται αποκλειστικά και μόνο «από τα κάτω προς τα πάνω» (bottom up);

2.3.1. Οι πολιτικές της Ένωσης απέναντι στην κοινωνία των πολιτών στους μεσογειακούς εταίρους

¹⁰ Σωτηρόπουλος Δημήτρης, «Εννοιολογικές Διευκρινίσεις για την Κοινωνία των Πολιτών», *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 1, 1998, σελ. 11-12.

Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά είναι πολλαπλές και αντιφατικές. Στην πολιτική της Ένωσης απέναντι στους μεσογειακούς εταίρους είναι πρόδηλη η προσπάθεια οικοδόμησης μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, μέσω της προώθησης μιας συγκεκριμένης δέσμης πολιτικών. Η πολιτική αυτή συμβαδίζει με τις ευρύτερες τάσεις που διαμορφώθηκαν στη διεθνή κοινότητα, από τη δεκαετία του '90 και έπειτα. Το «mainstreaming» της έννοιας «κοινωνία των πολιτών» στα αναπτυξιακά προγράμματα των διεθνών οργανισμών εκφράζει την πεποίθηση ότι, μέσω της προώθησης πολιτικών μεταρρυθμίσεων οι οποίες αφορούν τη λειτουργία του κράτους και με τη διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών στις αντίστοιχες κοινωνίες, μπορεί σταδιακά να οικοδομηθούν ισχυρές κοινωνίες πολιτών, ακόμα και σε χώρες που το αξιακό σύστημα και οι υφιστάμενες δομές τους διαφοροποιούνται σημαντικά από το ευρύτερο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Η Ένωση, στην Εταιρική Σχέση, εφάρμοσε στην πράξη το ίδιο θεωρητικό αξίωμα, ότι δηλαδή η κοινωνία των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες είναι ισχνή και ότι, μέσω μεταρρυθμίσεων που αφορούν τον εκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών και με την ενίσχυση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, θα οικοδομηθεί σταδιακά μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών. Παράλληλα, η Ένωση, μέσω της εφαρμογής άτυπων κριτηρίων επιλεξιμότητας στις πολιτικές ενίσχυσης των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, κατέστησε πρόδηλο ότι ο στόχος της οικοδόμησης μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών θα υλοποιηθεί κυρίως μέσω των ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών και χρηματοδοτήσεων, προκειμένου να ενισχυθούν εκείνοι οι θύλακες στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες οι οποίοι είναι συμβατοί με το ευρωπαϊκό αξιακό σύστημα, δηλαδή τις ευρύτερες αξίες της νεωτερικότητας. Η πολιτική της Ένωσης, επομένως, υπήρξε καθαρά παρεμβατική, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι η κοινωνία των πολιτών

στους μεσογειακούς εταίρους θα αποτελέσει μοχλό ενίσχυσης των προωθούμενων μεταρρυθμίσεων και της πολιτικής σταθερότητας στον μεσογειακό Νότο, και όχι πηγή σύγκρουσης με τα ευρύτερα στρατηγικά συμφέροντα της Ένωσης στην περιοχή.

Ο δεδηλωμένος στόχος της Ένωσης να ενισχύσει την κοινωνία των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες δεν προκάλεσε αρχικά αρνητικές αντιδράσεις στις χώρες αυτές, καθώς θεωρήθηκε σημαντικό βήμα προς τη φιλελευθεροποίηση των υφιστάμενων αυταρχικών καθεστώτων. Όμως η εφαρμογή μιας επιλεκτικής πολιτικής από την Ένωση προκάλεσε, με την πάροδο του χρόνου, σημαντικές ακαδημαϊκές αντιπαραθέσεις και ιδεολογικές συγκρούσεις στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες. Η επιλεκτική πολιτική της Ένωσης είναι εμφανής, καθώς η Ένωση σταθερά:

1) Αναγνωρίζει ως οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, μόνο εκείνες τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου του εκάστοτε μεσογειακού εταίρου.¹¹ Στις διαβουλεύσεις για τη Δήλωση της Βαρκελώνης οι εκπρόσωποι των μεσογειακών εταίρων, φοβούμενοι πιθανή αποδυνάμωση ή και υπονόμηση της πολιτικής τους εξουσίας από τη δράση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, επέμεναν και πέτυχαν να ενσωματωθεί η συγκεκριμένη ρύθμιση στη Δήλωση της Βαρκελώνης.¹² Ο συμβιβασμός αυτός εξέφραζε, όσον αφορά την Ένωση, αφενός την επιθυμία της να μην έρθει σε σύγκρουση με τα υφιστάμενα πολιτικά καθεστώτα και, αφετέρου, την πρόθεσή της να αποκλειστούν από τις πολιτικές ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών οι οργανώσεις που πρόσκεινται στο πολιτικό Ισλάμ. Η επιλογή αυτή, όμως, προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στους μεσογειακούς

¹¹ Huber, *ό.π.*

¹² Jünemann Annette, «From the Bottom to the Top: Civil Society and Transnational Non-Governmental Organizations in the Euro-Mediterranean Partnership», *Democratization*, vol. 9, no. 1, 2002, σελ. 87-105.

εταίρους, καθώς νομιμοποιούσε την πρακτική των υφιστάμενων πολιτικών καθεστώτων να χρησιμοποιούν συστηματικά το ισχύον δίκαιο για να ελέγχουν και να καταστέλλουν «ανεπιθύμητες» δραστηριότητες στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών.

2) **Ενισχύει αποκλειστικά τις κοσμικές οργανώσεις.** Η Ένωση αποκλείει από τις πολιτικές της τις οργανώσεις με θρησκευτική ταυτότητα, ακόμα και εάν οι τελευταίες εντάσσουν τη δράση τους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο δημοκρατικής μεταρρύθμισης του πολιτικού συστήματος.¹³ Πρόθεση της Ένωσης, όπως προαναφέρθηκε, είναι ο αποκλεισμός των ισλαμικών οργανώσεων, οι οποίες ασκούν σημαντική επιρροή στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες μέσω του διευρυμένου δικτύου παροχής κοινωνικών υπηρεσιών που έχουν αναπτύξει. Η επιλογή αυτή της Ένωσης ενίσχυσε τις καχυποψίες των αραβικών-μουσουλμανικών κοινωνιών ότι η Ένωση προσλαμβάνει αρνητικά το Ισλάμ ως μια τριπλή απειλή: πολιτική, πολιτισμική, δημογραφική.¹⁴ Παράλληλα, θεωρήθηκε ότι αποκαλύπτει την υποκριτική στάση της Ένωσης, αφού η Ένωση αναγνωρίζει στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες τις θρησκευτικές οργανώσεις ως σημαντικούς φορείς της κοινωνίας των πολιτών.¹⁵

3) **Αποκλείει από τις πολιτικές της τις οργανώσεις οι οποίες εκφράζουν προ-νεωτερικούς θεσμούς και δομές (π.χ., συστήματα συγγένειας, φατρίες, φυλές, κλπ.).** Οι οργανώσεις αυτές, μαζί με τις ισλαμικές οργανώσεις, αποτελούν το μεγαλύτερο τμήμα των υφιστάμενων οργανώσεων στις αραβικές-μουσουλμανικές

¹³ Jünemann (2003), *ό.π.*

¹⁴ Esposito John, «Islam and Civil Society», στο Esposito John – Burgat François (επιμ.), *Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in Europe and the Middle East*, London: Hurst & Company, 2003.

¹⁵ Βλέπε, για παράδειγμα, την Ανακοίνωση της Επιτροπής σε σχέση με τη διαβούλευση των ενδιαφερόμενων μερών από την Επιτροπή (υποσημ. 2), όπου στην κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνονται οι θρησκευτικές κοινότητες.

κοινωνίες. Η μη ένταξή τους, συνεπώς, στις ευρωπαϊκές πολιτικές αντιμετωπίστηκε ως μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού και επαναχάραξης της κοινωνίας των πολιτών με βάση καθαρά ευρωπαϊκά κριτήρια, και όχι με βάση την παράδοση, τις δομές και τις αξίες των αραβικών-μουσουλμανικών χωρών. Ερμηνεύτηκαν, δηλαδή, οι πολιτικές της Ένωσης για την κοινωνία των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες ως μια σύγχρονη μορφή προώθησης της «πολιτιστικής ηγεμονίας» της Δύσης. Συνέπεια των αρνητικών αυτών αντιδράσεων είναι ότι πολλές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες αποδέχονται ξένη χρηματοδότηση, στερούνται ευρύτερης νομιμοποίησης στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, καθώς προσλαμβάνονται ως φορείς ξένων συμφερόντων.¹⁶

Στην Εταιρική Σχέση απουσιάζει οποιαδήποτε ανάλυση ή αναφορά στις προ-νεωτερικές δομές στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες. Συνέπεια της έλλειψης αυτής είναι ότι υπάρχει αδυναμία κατανόησης για το πώς οι δομές αυτές προσαρμόζονται και αναπαράγονται μέσα από τα νέα μορφώματα που επιδιώκει να σχηματίσει η Ένωση. Συχνά, ευρωπαϊκές πολιτικές ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες στοχεύουν στην περιθωριοποίηση των προ-νεωτερικών δομών οργάνωσης, οδηγούν στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή στην αναπαραγωγή και διαιώνιση των δομών αυτών.¹⁷ Είναι ενδεικτικό ότι πολλές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις διατηρούν εκτεταμένα πελατειακά δίκτυα, με αποτέλεσμα, μέσω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων που διαχειρίζονται, να αναπαράγουν τις υφιστάμενες ιεραρχίες και διαιρέσεις στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες.¹⁸

¹⁶ Huber, *ό.π.*

¹⁷ Roy Olivier, «The predicament of “civil society” in Central Asia and the “Greater Middle East”», *International Affairs*, vol. 81, issue 5, 2005, σελ. 1001-1012.

¹⁸ Huber Bettina, «Perspectives for Policy-Oriented Research from the Euro-Mediterranean Partnership», στο Perthes Volker (co-ord.), «Looking Ahead: Challenges for Middle East Politics and Research», *EuroMeSCo*, no. 29, April 2004.

4) **Ενισχύει κυρίως οργανώσεις οι οποίες ανταποκρίνονται στο δυτικό φιλελεύθερο πρότυπο.**¹⁹ Οι οργανώσεις αυτές συγκροτούνται συνήθως από κοσμικούς διανοούμενους με δυτική μόρφωση, οι οποίοι προωθούν το ευρωπαϊκό αξιακό σύστημα. Οι οργανώσεις αυτές εκφράζουν συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες (κυρίως μέλη των μεσαίων ή ανώτερων τάξεων), και όχι ευρύτερα κοινωνικά σύνολα. Συνέπεια της πολιτικής αυτής είναι ότι περιορίζεται η διεισδυτικότητα και η αποτελεσματικότητα των ευρωπαϊκών προγραμμάτων,²⁰ καθώς επίσης ότι πολλές από τις χρηματοδοτούμενες οργανώσεις γίνονται στόχος σφοδρής κριτικής για φαινόμενα ελιτισμού.

Συνοψίζοντας, οι πολιτικές της Ένωσης στοχεύουν κυρίως στην ενίσχυση των οργανώσεων εκείνων οι οποίες, κατά την Ένωση, συμβάλλουν στους διακηρυγμένους στόχους της Διαδικασίας της Βαρκελώνης και εναρμονίζονται με αυτούς. Όμως τούτες οι πολιτικές αποδυνάμωσαν ταυτόχρονα τόσο την αντιπροσωπευτικότητα όσο και την πολιτική νομιμοποίηση της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης στις αραβικές μουσουλμανικές κοινωνίες.

2.3.2. Η θεμελίωση της Κοινωνίας των Πολιτών στην Ισλαμική Παράδοση και Ιστορία

Οι επιλεκτικές πολιτικές της Ένωσης εφαρμόστηκαν σε μια περίοδο κατά την οποία στη Δύση είχε αρχίσει ήδη να αναπτύσσεται μια εκτεταμένη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία για το ζήτημα της συμβατότητας του Ισλάμ με τη Δημοκρατία.²¹ Σε ένα

¹⁹ Yom Sean, «Civil Society and Democratization in the Arab World», *Middle East Review of International Affairs*, vol. 9, no. 4, December 2005, σελ. 14-33.

²⁰ Huber (2004), *ό.π.*

²¹ Σημαντικό ρόλο στη θεωρητική αυτή συζήτηση έπαιξε το έργο του S. Huntington. Βλέπε ενδεικτικά Huntington Samuel, «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, Summer 1993, σελ. 22-49, Bellin Eva, «The Robustness of Authoritarianism in the Middle East», *Comparative Politics*, vol. 36, no. 2, 2004, σελ. 139-157, Stepan Alfred, «Religion, Democracy, and the “Twin Tolerations”», *Journal of Democracy*, vol. 11, no. 4, October 2000, σελ. 35-57, Lakoff Sanford, «The Reality

τμήμα αυτής της βιβλιογραφίας προβλήθηκε επίμονα το επιχείρημα ότι το Ισλάμ, ως σύστημα πεποιθήσεων και ως μοντέλο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, δεν είναι συμβατό με τις αξίες και τους θεσμούς της νεωτερικότητας (π.χ., δημοκρατία, ατομικά δικαιώματα, κοινωνία των πολιτών). Αποτελεί ένα μονολιθικό θρησκευτικό δόγμα, το οποίο είναι αντίθετο με τις αξίες του πλουραλισμού, της πολιτικής ανεκτικότητας και της αυτονομίας του ατόμου και ευνοεί την ανάπτυξη βίαιων μορφών συλλογικής δράσης. Σύμφωνα με τα επιχειρήματα αυτά, απόδειξη της ασυμβατότητας του Ισλάμ με τη Δημοκρατία είναι το γεγονός ότι, ενώ τη δεκαετία του '90 ένα κύμα εκδημοκρατισμού ανέτρεψε πολλά αυταρχικά καθεστώτα διεθνώς, στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες δεν υπήρξε ανατροπή των αντίστοιχων καθεστώτων.²² Υπάρχει επομένως, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, μια μουσουλμανική εξαίρεση-ιδιαιτερότητα, που έχει τα θεμέλιά της στις μακραίωνες παραδόσεις του Ισλάμ.

of Muslim Exceptionalism», *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 4, 2004, σελ. 133-139, Stepan Alfred, Robertson Graeme, «Arab, not Muslim Exceptionalism», *Journal of Democracy*, vol. 15, no. 4, October 2004, σελ. 140-146. Για μια συνοπτική ανάλυση της σταθερότητας των αυταρχικών πολιτικών καθεστώτων στη Μέση Ανατολή, βάσει της δυναμικής των κοινωνικών συμμαχιών και των πολιτικών θεσμών στις κοινωνίες αυτές, βλέπε Hinnebusch Raymond, «Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique», *Democratization*, 13, 3, 2006, σελ. 373-395.

²² Η εκτεταμένη βιβλιογραφία για τον εκδημοκρατισμό (democratization theory), με κύριους εκπροσώπους τους D. Collier, G. O'Donnell, Ph. Schmitter, L. Whitehead, Juan Liz, A. Stepan, L. Diamond, δεν περιελάμβανε αρχικά αναλύσεις για τις κοινωνίες του Μεσογειακού Νότου, καθώς εστίαζε στη μετάβαση από αυταρχικά σε δημοκρατικά καθεστώτα στη Λατινική Αμερική και τη Νότια Ευρώπη. Μόλις στα μέσα της δεκαετίας του '90 αρχίζουν να εμφανίζονται αναλύσεις που αφορούν τις διαδικασίες πολιτικής φιλελευθεροποίησης στις αραβικές μουσουλμανικές κοινωνίες. Βλέπε ενδεικτικά Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1991, Chourou Béchir, «Challenge for EU Mediterranean Policy: Upgrading Democracy from Threat to Risk», στο Panebianco Stefania (επιμ.), *ό.π.* Για τη σχέση πολιτικής φιλελευθεροποίησης και δημοκρατίας βλέπε το τέταρτο κεφάλαιο για τον κοινωνικο-πολιτιστικό άξονα της Εταιρικής Σχέσης.

Ο αποκλεισμός των ισλαμικών οργανώσεων από τις πολιτικές της Ένωσης, καθώς και η συχνή προβολή του Ισλάμ στη Δύση ως ενός δόγματος αντίθετου με τις αξίες της δημοκρατίας, ώθησε πολλούς διανοούμενους στις αραβικές μουσουλμανικές κοινωνίες:

1) να επιχειρήσουν να αποδείξουν τη συμβατότητα του Ισλάμ με τη δημοκρατία, τα ατομικά δικαιώματα και την κοινωνία των πολιτών και, ταυτόχρονα,

2) να επανερμηνεύσουν τις έννοιες «κοινωνία των πολιτών» και «δημοκρατία», θεμελιώνοντάς τες στην ισλαμική παράδοση και ιστορία.

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, όταν οι όροι *εκδημοκρατισμός* και *κοινωνία των πολιτών* άρχισαν να κυριαρχούν στην ατζέντα της Ένωσης και άλλων διεθνών οργανισμών, πολλοί Άραβες διανοούμενοι επιχειρήσαν να καταστήσουν «αυθεντικές» τις έννοιες αυτές, δηλαδή να τις απομονώσουν από το δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο και να διερευνήσουν το νόημα και τη σημασία τους στον ισλαμικό πολιτισμό.²³ Παρατηρήθηκε, λοιπόν, σταθερά τα τελευταία χρόνια μια απόπειρα ισλαμικής θεμελίωσης και ιδιοποίησης των όρων αυτών, προκειμένου να συγκροτηθεί μια εναλλακτική ιδεολογία στο πολιτικό πρόταγμα της Δύσης. Η τάση αυτή ενισχύθηκε από την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, η οποία θεμελιώνεται στην καταγγελία του πολιτικού και πολιτιστικού παρελθόντος της αποικιοκρατίας.²⁴

Τον Ιανουάριο του 1992 το Κέντρο Μελετών για την Αραβική Ενότητα (Center for Arab Unity Studies [CAUS]) διοργάνωσε ένα Συνέδριο στη Βηρυτό με θέμα: «Η Κοινωνία των Πολιτών στον αραβικό κόσμο και ο ρόλος της στην υλοποίηση της δημοκρατίας» (Civil Society in the Arab World and Its Role in the

²³ Ragionieri Rodolfo, «Democratization and the Arab World: Different Perspectives and Multiple Options», στο Panebianco Stefania (επιμ.), *ό.π.*

²⁴ Kramer Gudrun, «Liberalization and Democracy in the Arab World», *Middle East Report*, no. 174, Jan.-Feb., 1992, σελ. 22-25 & 35.

Realization of Democracy).²⁵ Στο Συνέδριο συμμετείχαν διανοούμενοι από όλες τις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, και οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις οι οποίες σημειώθηκαν στο πλαίσιο του αποτελούν ανάγλυφη απεικόνιση των διαιρέσεων που έχουν σχηματιστεί στις κοινωνίες αυτές σε σχέση με την ερμηνεία των όρων που ταυτίζονται συνήθως με τη νεωτερικότητα στη Δύση. Οι διαιρέσεις αυτές αντανακλούν, βέβαια, τις βαθύτερες ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις σε σχέση με το ποιο πολιτικό μοντέλο ανάπτυξης θα καταστεί, τελικά, κυρίαρχο στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες.

Στο Συνέδριο ο Μαροκινός διανοούμενος Sa'id Bin Sa'id υποστήριξε ότι στόχος της πολιτικής φιλοσοφίας οφείλει να είναι ο «αυθεντικός» επαναπροσδιορισμός των όρων που έχουν ενσωματωθεί στον αραβικό λόγο από τη σύγχρονη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη. Καθώς ο όρος *κοινωνία των πολιτών* προέκυψε από τη δεδομένη ιστορική εμπειρία των σύγχρονων ευρωπαϊκών κοινωνιών, οι Άραβες διανοούμενοι, σύμφωνα με τον Sa'id Bin Sa'id, πρέπει να ερευνήσουν αν ο συγκεκριμένος όρος έχει διαφορετική εννοιολογική σημασία στον αραβικό πολιτισμό. Εν συνεχεία, ο Λιβανέζος διανοούμενος Wajih Kawtharani, ο οποίος προσδιόρισε την πολιτική του ταυτότητα ως «φιλελεύθερος μουσουλμάνος», επιχείρησε να θεμελιώσει τον όρο *κοινωνία των πολιτών* στην ισλαμική ιστορία. Σύμφωνα με τον Wajih Kawtharani, μη κρατικά κοινωνικά μορφώματα υπήρχαν όχι μόνο στις κοινωνίες της Δύσης, αλλά και στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες, καθώς στο παρελθόν είχε συγκροτηθεί ένας μη κρατικός δημόσιος χώρος αποτελούμενος από επαγγελματικά σωματεία, θρησκευτικές οργανώσεις (π.χ., Sufi) και άτυπες μορφές οργάνωσης της αγροτικής κοινωνίας (θεμελιωμένες στους

²⁵ Browsers Michaëlle, «Arab Liberalism: translating civil society, prioritizing democracy», *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, vol. 7, no. 1, Spring 2004, σελ. 51-75.

παραδοσιακούς δεσμούς αίματος, συγγένειας, εντοπιότητας, γλώσσας, φυλής κλπ.). Ο Kawtharani παρουσίασε στο Συνέδριο τους τυπικούς και άτυπους θεσμούς στην ισλαμική ιστορία που λειτουργούσαν αυτόνομα από την κεντρική εξουσία και συνέβαλαν στην αυτοοργάνωση των τοπικών πληθυσμών, διαμορφώνοντας αποτελεσματικούς δεσμούς κοινωνικής αλληλεγγύης. Σύμφωνα με τον Kawtharani, οι διαφορετικοί αυτοί θεσμοί ήταν, ιστορικά, αρκετά αυτόνομοι από την κεντρική εξουσία, με συνέπεια να συγκροτούν έναν εναλλακτικό, μη κρατικό δημόσιο χώρο. Για τον Kawtharani, οι θεσμοί αυτοί αποτελούν την πιο αυθεντική εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες και, επομένως, είναι οι κατεξοχήν θεσμοί που πρέπει να ενισχυθούν στην προσπάθεια οικοδόμησης μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών. Ο Kawtharani υποστήριξε, επιπλέον, ότι υπάρχει μια συνέχεια ανάμεσα στις παραδοσιακές και τις σύγχρονες κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες επιδιώκουν την ανάπτυξη τυπικών και άτυπων μορφών κοινωνικής αυτοοργάνωσης, και ότι οι δυνάμεις αυτές στο σύνολό τους πρέπει να αποτελέσουν τον πυρήνα για τη θέσπιση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.

Η προσπάθεια του Kawtharani να θεμελιώσει τον όρο *κοινωνία των πολιτών* στην ισλαμική ιστορία και παράδοση, και επομένως να προβάλει μια εναλλακτική, ισλαμική ερμηνεία του όρου, προκάλεσε την αντίδραση του Μαροκινού διανοουμένου ‘Abid al-Jabiri, ο οποίος αντέτεινε ότι η κοινωνία των πολιτών είναι προϊόν αποκλειστικά και μόνο των αστικών κέντρων, όπου τα άτομα συγκροτούν ελεύθερα –και, επομένως, εθελοντικά– οργανώσεις για τη ρύθμιση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής τους ζωής. Η κοινωνία των πολιτών, υποστήριξε, δεν μπορεί παρά να έρχεται σε αντίθεση με τα ίδια τα θεμέλια της αγροτικής κοινωνίας, όπου τα άτομα είναι εκ γενετής ενσωματωμένα σε κοινωνικές ομάδες, και όπου το

στοιχείο της ελεύθερης επιλογής και της αυτονομίας του ατόμου απουσιάζει. Για τον ‘Abid al-Jabiri, συνεπώς, η κοινωνία των πολιτών συνδέεται άρρηκτα με τη νεωτερικότητα, καθώς αποτελεί τη σφαίρα των εθελοντικών οργανώσεων οι οποίες προάγουν την αυτονομία του ατόμου και συμβάλλουν στην ελεύθερη άσκηση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών του δικαιωμάτων. Γι’ αυτό, υποστήριξε ο ‘Abid al-Jabiri, η κοινωνία των πολιτών προϋποθέτει νεωτερικούς θεσμούς, όπως το κοινοβούλιο και τα πολιτικά κόμματα, όπου κυριαρχεί το στοιχείο της ελεύθερης επιλογής, σε αντίθεση με το στοιχείο του εξαναγκασμού που χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες. Για τον ‘Abid al-Jabiri, οι παραδοσιακές κοινωνικές μορφές οργάνωσης όχι μόνο δεν αποτελούν τα θεμέλια πάνω στα οποία μπορεί να οικοδομηθεί μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών, αλλά, αντίθετα, αποτελούν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την αποτελεσματική λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών.

Οι αντικρουόμενες ερμηνείες της έννοιας «κοινωνία των πολιτών» στο Συνέδριο αποτυπώνουν τις κύριες ακαδημαϊκές αντιπαραθέσεις που λαμβάνουν χώρα στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες σήμερα. Ένα τμήμα των Αράβων διανοουμένων επιχειρεί, μέσω εκτεταμένης ιστορικής έρευνας, να προβάλει παραδείγματα από την ισλαμική ιστορία, σε σχέση με την ύπαρξη και λειτουργία μη κρατικών φορέων και θεσμών οι οποίοι μεσολαβούσαν ανάμεσα στον πληθυσμό και την κρατική εξουσία. Τα παραδείγματα αυτά αναφέρονται συνήθως στις δραστηριότητες επαγγελματικών σωματείων, θρησκευτικών κληροδοτημάτων, καθώς και ομάδων ή οργανώσεων θεμελιωμένων σε παραδοσιακούς δεσμούς αίματος, συγγένειας, φυλής κλπ. Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, η συγκρότηση, για

παράδειγμα, του ισλαμικού νόμου της Σαρία,²⁶ ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα πρωτοβουλίας ιδιωτικών οργανώσεων οι οποίες ήταν ανεξάρτητες από το κράτος και αποσκοπούσαν στον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης.²⁷ Είναι ενδεικτική η τοποθέτηση του Άραβα διανοουμένου Fahmi Huwaydi, ο οποίος υποστηρίζει ότι η ισλαμική κοινωνία ήταν μια κοινωνία θεμελιωμένη στην αρχή της αυτοοργάνωσης, αιώνες πριν από την ανακάλυψη του όρου *κοινωνία των πολιτών* στη Δύση.²⁸

Στις απόψεις αυτές αντιτίθεται ένα «κοσμικό» ρεύμα Αράβων διανοουμένων οι οποίοι προσπαθούν, επίσης μέσω εκτεταμένης ιστορικής έρευνας, να αποδείξουν ότι η ισλαμική συνεταιριστική παράδοση δεν μπορεί να εκληφθεί ως απόδειξη ισχυρής και ενεργού κοινωνίας πολιτών, καθώς ιστορικά οι οργανώσεις αυτές χαρακτηρίζονταν από ελάχιστο βαθμό αυτονομίας από το κράτος. Ενδεικτική είναι, για παράδειγμα, η ανάλυση του Mouawad Youssef για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι συντεχνίες τον 17ο και 18ο αιώνα στο Κάιρο, οι οποίες όμως διατηρούσαν ελάχιστη αυτονομία από την πολιτική και στρατιωτική εξουσία.²⁹ Οι συγκεκριμένοι Άραβες διανοούμενοι υπογραμμίζουν –όπως ακριβώς υποστήριξε και ο ‘Abid al-Jabiri στο προαναφερθέν Συνέδριο– ότι, πέρα από το ζήτημα της αυτονομίας των μη κρατικών ομάδων και θεσμών από το κράτος, καθοριστικό είναι και το ζήτημα της αυτονομίας του ατόμου, το οποίο καθιστά τη συμμετοχή στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών προϊόν ελεύθερης επιλογής.

Οι δύο αντίθετες προσεγγίσεις χαρακτηρίζονται, όμως, από μια κοινή συνισταμένη: την καταγγελία του καθοριστικού ρόλου που έπαιξε η αποικιοκρατία

²⁶ Η Σαρία αποτελεί το ισλαμικό Δίκαιο, όπως αυτό έχει κωδικοποιηθεί από ισλαμιστές δικαστές με βάση το Κοράνι και την ισλαμική παράδοση.

²⁷ Esposito, *ό.π.*

²⁸ Salam Nawaf, «Civil Society in the Arab World: The Historical and Political Dimensions», *Occasional Publications 3*, Islamic Legal Studies Program, Harvard Law School, October 2002.

²⁹ Mouawad Youssef, «Civil Society, God and Cousins: The Case of the Middle East», στο Panebianco Stefania (επιμ.), *ό.π.*

στην καταστολή κάθε αυτόνομης δραστηριότητας στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.³⁰

Οι προαναφερόμενες αντιπαραθέσεις γύρω από την ερμηνεία της έννοιας «κοινωνία των πολιτών» συμπληρώνονται από αντίστοιχες αντιπαραθέσεις γύρω από το ζήτημα της δημοκρατίας. Κεντρικό σημείο στην αντιπαράθεση για το ζήτημα της δημοκρατίας έχει αναδειχθεί ο όρος *Shura* (διαβούλευση), τον οποίο περιέχει το Κοράνι.³¹ Πολλοί Άραβες διανοούμενοι, προσπαθώντας να θεμελιώσουν την έννοια της «δημοκρατίας» στην πολιτική και πολιτιστική παράδοση του Ισλάμ, επικεντρώνονται στην ισλαμική αρχή της διαβούλευσης (*Shura*). Όμως οι ερμηνείες αυτής της αρχής (*Shura*) είναι πολλαπλές και αντιφατικές, ανάλογα με το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η εκάστοτε ερμηνεία (φιλελευθερισμός, ριζοσπαστικό Ισλάμ, ρεφορμιστικό Ισλάμ, κλπ.). Για παράδειγμα, σύμφωνα με μια παραδοσιακή ερμηνεία της αρχής αυτής, η *Shura* μπορεί να πάρει τη μορφή ενός συμβουλίου φυλών γύρω από τον βασιλιά ή τον εμίρη, όπως συμβαίνει στις παραδοσιακές μοναρχίες του Κόλπου. Αντίθετα, για τους ρεφορμιστές ισλαμιστές, η *Shura* αποτελεί την απαιτούμενη διαδικασία λήψης αποφάσεων που διασφαλίζει όχι μόνο τη λαϊκή συμμετοχή αλλά και τον έλεγχο κάθε τυραννικής εξουσίας.

Στον διάλογο για τη δημοκρατία που λαμβάνει χώρα στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες σήμερα, το σημαντικότερο στοιχείο το οποίο αναδεικνύεται είναι η πρωτοκαθεδρία του ζητήματος της δημοκρατίας και των ατομικών ελευθεριών έναντι του ζητήματος της κοσμικότητας. Στις πολιτικές συμμαχίες, οι οποίες συνάπτονται για τη διεκδίκηση και την υπεράσπιση της δημοκρατίας, συχνά το ζήτημα χωρισμού κράτους-θρησκείας καθίσταται δευτερεύον

³⁰ Benaboud Fifi, «Civil Society in the Euro-Mediterranean Arena», στο ίδιο· Burgat François (επιμ.), *Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in Europe and the Middle East*, London: Hurst & Company, 2003.

³¹ Ragionieri, ό.π.

σε σχέση με τον πρωτεύοντα στόχο της προώθησης και διασφάλισης της δημοκρατίας.³² Είναι ενδεικτικό ότι πολλοί φιλελεύθεροι Άραβες διανοούμενοι υπογραμμίζουν την αναγκαιότητα θέσπισης κανόνων και θεσμών οι οποίοι θα διασφαλίζουν την ανεκτικότητα απέναντι στη διαφορετικότητα, συμπεριλαμβανομένης της θρησκείας. Θεωρούν, επομένως, ότι η αποκλειστική έμφαση στην κοσμικότητα παραβιάζει τόσο τις ατομικές ελευθερίες όσο και τις αρχές του πολιτικού πλουραλισμού, και προβάλλουν ως απόδειξη αυτού του κινδύνου τις αυταρχικές πρακτικές των υφιστάμενων πολιτικών καθεστώτων, τα οποία καταστέλλουν βίαια όσες πολιτικές δυνάμεις πρόσκεινται στο Ισλάμ.³³ Οι πολύπλοκες, επομένως, πολιτικές συμμαχίες που έχουν συναφθεί στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες για την προώθηση του εκδημοκρατισμού δεν αντιστοιχούν ως προς τη σύνθεση (π.χ., περιλαμβάνουν ισλαμικές οργανώσεις) και τους στόχους τους στις υφιστάμενες πολιτικές της Ένωσης για τον εκδημοκρατισμό, όπου το ζήτημα της κοσμικότητας καθίσταται κυρίαρχο. Παρατηρείται, επομένως, συχνά μια αντίφαση ανάμεσα στις πολιτικές της Ένωσης, που στοχεύουν στην προώθηση του εκδημοκρατισμού, και τις υφιστάμενες πολιτικές συμμαχίες στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, που διεκδικούν τον εκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών. Αναπόφευκτα, η αντίφαση αυτή αποδυναμώνει την αποτελεσματικότητα των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που προωθεί η Ένωση και παράλληλα υπονομεύει τη νομιμοποίηση των μεταρρυθμίσεων αυτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.

Συνοψίζοντας, οι όροι *κοινωνία των πολιτών* και *δημοκρατία* έχουν γίνει αντικείμενο έντονων ιδεολογικών αντιπαραθέσεων στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες. Έχουν υιοθετηθεί από ευρύ και ετερογενές φάσμα πολιτικών δυνάμεων (εθνικιστές, φιλελεύθερους, σοσιαλιστές, ισλαμιστές, κλπ.), οι οποίες προβάλλουν τη

³² Στο ίδιο.

³³ Browsers, *ό.π.*

δική τους κάθε φορά ερμηνεία των όρων.³⁴ Είναι ενδεικτικό ότι πολλοί διανοούμενοι στην Αλγερία, την Αίγυπτο, την Τυνησία και την Ιορδανία χρησιμοποιούν τον όρο *κοινωνία των πολιτών* για να ασκήσουν έντονη κριτική στις ισλαμικές πολιτικές δυνάμεις.³⁵ Παράλληλα, όμως, πολλοί ισλαμιστές χρησιμοποιούν τον όρο *κοινωνία των πολιτών* για να διεκδικήσουν την πολιτική φιλελευθεροποίηση των καθεστώτων, να καταδικάσουν την ελλιπή πολιτική νομιμοποίησή τους και να προβάλουν ένα εναλλακτικό ισλαμικό μοντέλο τόσο για τη δημοκρατία όσο και για την κοινωνία των πολιτών.³⁶ Ο όρος *κοινωνία των πολιτών* έχει υιοθετηθεί και από τα υφιστάμενα πολιτικά καθεστάτα προκειμένου να προσεγγίσουν τη μεταρρυθμιστική ατζέντα της Ένωσης και να ελέγξουν αποτελεσματικότερα τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών. Οι πολλαπλές και αντικρουόμενες ερμηνείες του όρου *κοινωνία των πολιτών* στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες συμπληρώνονται από την ύπαρξη πολλαπλών και ετερογενών ιδιωτικών φορέων, οι οποίοι διεκδικούν την αναγνώρισή τους ως φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Στόχος της επόμενης ενότητας είναι να καταγραφεί το εύρος και η διαφορετικότητα αυτών των ιδιωτικών φορέων. Η επόμενη ενότητα δεν αποσκοπεί στη συναγωγή ενός τελικού συμπεράσματος για το αν οι οργανώσεις αυτές εμπίπτουν ή δεν εμπίπτουν στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, αλλά στην αποτύπωση των σύνθετων προβλημάτων που ανακύπτουν στην προσπάθεια εφαρμογής του όρου *κοινωνία των πολιτών* στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες και των

³⁴ Haynes Jeff, *Democracy and Civil Society in the Third World: Politics and New Political Movements*, Cambridge: Polity Press, 1997.

³⁵ Ahmida Abdullatif Ali, «Inventing or Recovering “civil society” in the Middle East», *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, vol. 6, issue 10, Spring 1997, σελ. 127-134.

³⁶ Schwendler Jillian, «Agents of Change: Civil Society and the Quest for Participation», στο Perthes Volker (co-ord.), *ό.π.*

επακόλουθων συνεπειών, όσον αφορά την αποτελεσματικότητα των πολιτικών της Ένωσης.

2.4. Η «Κοινωνία των Πολιτών»³⁷ στις Αραβικές-μουσουλμανικές χώρες

Στις αναλύσεις για την πυκνότητα της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες (δηλαδή τον αριθμό των οργανώσεων ανά 100.000 κατοίκους), συνήθως λαμβάνεται υπόψη ο αριθμός των επίσημα εγγεγραμμένων, δηλαδή νομικά αναγνωρισμένων, οργανώσεων στις χώρες αυτές.³⁸ Με βάση τα στοιχεία, ο αριθμός των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών αυξήθηκε στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες από 20.000 το 1970, σε 70.000 το 1995.³⁹ Όσον αφορά την πυκνότητα της κοινωνίας των πολιτών, το 2005 η Αίγυπτος, το Μαρόκο, η Ιορδανία,⁴⁰ η Αλγερία, ο Λίβανος και τα Παλαιστινιακά Εδάφη χαρακτηρίζονταν από τις πολυπληθέστερες και πιο ενεργές κοινωνίες πολιτών στον μεσογειακό Νότο. Η πυκνότητα της κοινωνίας των πολιτών στην Αλγερία, τον Λίβανο και τα Παλαιστινιακά Εδάφη αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς στις κοινωνίες αυτές υπήρξε κατάρρευση ή σημαντική αποδυνάμωση των κρατικών θεσμών, με αποτέλεσμα οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών να αναλάβουν την παροχή

³⁷ Ο όρος *κοινωνία των πολιτών* τίθεται στη συγκεκριμένη περίπτωση εντός εισαγωγικών, καθώς αμφισβητείται η ένταξη ορισμένων από τους ιδιωτικούς φορείς, που εξετάζονται στη συγκεκριμένη ενότητα, στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών από την Ευρωπαϊκή Ένωση ή τα πολιτικά καθεστώτα των μεσογειακών εταίρων.

³⁸ Yom, *ό.π.*

³⁹ Tareq Y. Ismael, «Civil society in the Arab world: historical traces, contemporary vestiges», *Arab Studies Quarterly*, no. 1, vol. 19, 1997. στο http://findarticles.com/p/articles/mi_m2501/is_n1_v19?tag=content:coll.

⁴⁰ Ο Yom Sean στην ανάλυσή του δεν περιλαμβάνει την κοινωνία των πολιτών της Ιορδανίας. Στις περισσότερες μελέτες, όμως, για τις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες γίνεται σταθερή αναφορά στην ιδιαίτερα εκτεταμένη και ενεργό παρουσία της κοινωνίας των πολιτών στην Ιορδανία. Βλέπε ενδεικτικά, Elbayer Karim, «NGO Law in Selected Arab States», *The International Journal of Not-for-Profit Law*, vol. 7, issue 4, September 2005, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>, και Gubser Peter, «The Impact of NGOs on State and Non-State Relations in the Middle East», *Middle East Policy*, vol. IX, no. 1, March 2002, σελ. 139-148.

βασικών κοινωνικών υπηρεσιών, τις οποίες μέχρι πρότινος παρείχε το κράτος. Για παράδειγμα, η δύναμη του τομέα των ΜΚΟ στον Λίβανο οφείλεται στον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι οργανώσεις αυτές κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου (1975-1990), παρέχοντας τις κοινωνικές υπηρεσίες (εκπαίδευση, υγεία, επείγουσα ανθρωπιστική βοήθεια) ενός κατεστραμμένου κράτους.⁴¹

Οι πιο ασθενικές κοινωνίες πολιτών παρατηρούνται στις πετρελαιοπαραγωγικές χώρες του Κόλπου.⁴² Στις περισσότερες χώρες του Περσικού Κόλπου ο αριθμός των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών παραμένει ιδιαίτερα χαμηλός, ενώ όσες οργανώσεις λειτουργούν είναι συνήθως κρατικά ελεγχόμενες. Ενδεικτικά, στη Σαουδική Αραβία οι ελάχιστες ΜΚΟ που λειτουργούν ιδρύθηκαν με βασιλικά διατάγματα, ενώ η κυβέρνηση επιτρέπει τη λειτουργία ολιγάριθμων επαγγελματικών σωματείων, τα οποία επίσης είναι κρατικά ελεγχόμενα.⁴³ Επομένως, η αυτόνομη μη κυβερνητική δραστηριότητα που παρατηρείται στις χώρες αυτές είναι ελάχιστη. Εντούτοις, την περίοδο μετά τον Πόλεμο στον Περσικό παρατηρήθηκε ραγδαία ανάπτυξη των επίσημα εγγεγραμμένων οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Ενδεικτικά, στο Μπαχρέιν και την Υεμένη η αύξηση των οργανώσεων ήταν της τάξεως του 400% και 1.000% αντίστοιχα, ενώ στη Σαουδική Αραβία και το Κουβέιτ ο αριθμός των οργανώσεων διπλασιάστηκε.⁴⁴

Στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση η Ένωση, όπως έχει προαναφερθεί, ενισχύει, ως φορείς της κοινωνίας των πολιτών στους μεσογειακούς εταίρους, μόνο εκείνες τις οργανώσεις οι οποίες έχουν κοσμικό χαρακτήρα, δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου, υποστηρίζουν τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και δεν εκφράζουν προ-νεωτερικούς θεσμούς ή δομές. Στις προδιαγραφές αυτές εντάσσονται

⁴¹ Elbayar, *ό.π.*

⁴² Gubser, *ό.π.*

⁴³ Elbayar, *ό.π.*

⁴⁴ Yom, *ό.π.*

κυρίως οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και οι επαγγελματικές οργανώσεις-σωματεία.

2.4.1. Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις

Οι πρώτες ΜΚΟ που δραστηριοποιήθηκαν στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες είχαν αντικείμενο την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την προώθηση των δικαιωμάτων της γυναίκας.⁴⁵ Σήμερα οι δραστηριότητες των αραβικών ΜΚΟ καλύπτουν ευρύτερο θεματικό πεδίο: την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, την περιβαλλοντική προστασία, τη φιλανθρωπία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα της γυναίκας.

α) **Ανθρώπινα δικαιώματα:** Οι πιο ισχυρές και ενεργές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες είναι οι οργανώσεις για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι οργανώσεις αυτές είναι ισχυρές στην Τυνησία, την Αίγυπτο, το Μαρόκο και την Αλγερία. Η θεαματική ανάπτυξη του ακτιβισμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω του οργανωτικού σχήματος των ΜΚΟ, από τα μέσα της δεκαετίας του '80, και έπειτα οφείλεται εν μέρει: 1) στη σταδιακή παρακμή των αριστερών πολιτικών σχημάτων, καθώς πρώην ενεργά μέλη των σχημάτων αυτών επαναδραστηριοποιήθηκαν στον τομέα των ΜΚΟ με αντικείμενο την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων,⁴⁶ 2) στην αποδυνάμωση του μέχρι πρότινος ισχυρού ρόλου των επαγγελματικών σωματείων στην προάσπιση θεμελιωδών ελευθεριών.

Οι περισσότερες τοπικές και εθνικές οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν αναπτύξει δεσμούς με περιφερειακά δίκτυα, ιδιαίτερα στο επίπεδο

⁴⁵ Tareq, *ό.π.*

⁴⁶ El-Sayed Said Mohamed, «Global Civil Society: An Arab Perspective», στο Anheier Helmut – Glasius Marlies – Kaldor Mary (επιμ.) *Global Civil Society: 2004-2005*, London: Sage Publications, 2005.

της Μεσογείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αραβική Πρωτοβουλία για την Ελευθερία του Συνεταιρίζεσθαι (Arab Initiative for Freedom of Association).⁴⁷ Η Πρωτοβουλία αυτή ξεκίνησε τη δραστηριότητά της το 1998, όταν μια ομάδα δικηγόρων και νομικών εμπειρογνομόνων από την Ιορδανία, τον Λίβανο, την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη και τη Συρία συναντήθηκαν για τη μελέτη: 1) των σχέσεων κράτους-ΜΚΟ στις αραβικές χώρες, και 2) των αρχών που πρέπει να διέπουν την εσωτερική οργάνωση των ΜΚΟ. Το 1999 η Πρωτοβουλία άρχισε να λειτουργεί επίσημα και έθεσε ως κυρίαρχο στόχο της δράσης της την κατοχύρωση του δικαιώματος της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι, ενάντια στις πρακτικές κρατικού ελέγχου και καταστολής που εφαρμόζονται στις περισσότερες αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.

Η ανάπτυξη περιφερειακών δικτύων συνεργασίας υποστηρίζεται και χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (π.χ., το Αραβικό Ινστιτούτο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα [Arab Institute for Human Rights], το Ινστιτούτο του Καΐρου για τη Μελέτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων [the Cairo Institute for Human Rights Studies]). Η επιτυχία των πρωτοβουλιών αυτών αποδυναμώνεται, όμως, από τους νομικούς και πρακτικούς φραγμούς που θέτουν σταθερά τα πολιτικά καθεστώτα, προκειμένου να καταστείλουν όσες δράσεις καταγγέλλουν τις υφιστάμενες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σημαντικό ζήτημα στον τομέα των ΜΚΟ

⁴⁷ Ένα από τα καίρια αιτήματα της Πρωτοβουλίας είναι να πάψει να έχει η Δημόσια Διοίκηση την αρμοδιότητα απαγόρευσης λειτουργίας μιας ΜΚΟ. Σύμφωνα με την Πρωτοβουλία, το κλείσιμο και η διάλυση μιας ΜΚΟ πρέπει να είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των ίδιων των οργάνων της ΜΚΟ ή να προκύπτει από δικαστική απόφαση. Στη δεύτερη περίπτωση, η δικαστική απόφαση πρέπει να ακολουθείται από τη διεξαγωγή μιας δίκαιης δίκης, όπου η ΜΚΟ θα έχει τη δυνατότητα να αναπτύξει δημόσια τα αντεπιχειρήματά της. Οι δραστηριότητες της Αραβικής Πρωτοβουλίας για την Ελευθερία του Συνεταιρίζεσθαι είχαν τη στήριξη και τη χρηματοδότηση του γερμανικού Ινστιτούτου Friedrich Neumann και της Παγκόσμιας Τράπεζας. Βλέπε «Country Reports: North Africa & Middle East», *The International Journal of Not-for-Profit Law*, vol. 3, issue 1, September 2000, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>.

για τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελεί η ευρύτερη νομιμοποίηση των πρωτοβουλιών τους στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες.⁴⁸ Επειδή η πολιτική της Δύσης στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ερμηνεύεται στις κοινωνίες αυτές ως αντιφατική και επιλεκτική, οι ΜΚΟ που έχουν αναπτύξει διασυνδέσεις με οργανώσεις ή δίκτυα του εξωτερικού και είναι αποδέκτες ξένης χρηματοδότησης αντιμετωπίζονται συνήθως με καχυποψία από τους πολίτες, που θεωρούν ότι αυτές εξυπηρετούν ξένα συμφέροντα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όσες ΜΚΟ έχουν εντάξει στη δράση τους την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ισλαμιστών έχουν εξασφαλίσει την ευρύτερη κοινωνική αποδοχή στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.⁴⁹

Παρά την κρατική καταστολή που υφίστανται οι ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, και παρά τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη ξένη χρηματοδότηση, οι βάσεις που αυτές έχουν αναπτύξει στις εθνικές και τοπικές κοινωνίες είναι πολύ πιο ισχυρές από τις αντίστοιχες των ΜΚΟ στους τομείς του περιβάλλοντος, της ανάπτυξης και της φιλανθρωπίας.⁵⁰

β) **Δικαιώματα της Γυναίκας:** Το ισχυρότερο κοινωνικό κίνημα για τα δικαιώματα της γυναίκας έχει αναπτυχθεί στο Μαρόκο. Αποτέλεσμα της δράσης του κινήματος ήταν η υιοθέτηση, το 2003, ενός νέου Οικογενειακού Δικαίου το οποίο αποτελεί το προοδευτικότερο στο σύνολο των αραβικών-μουσουλμανικών χωρών. Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα της ενεργού παρουσίας των ΜΚΟ για τα δικαιώματα της γυναίκας ήταν το διήμερο θεματικό εργαστήρι ενάντια στη σεξουαλική κακοποίηση, το οποίο διοργανώθηκε από το ιορδανικό ινστιτούτο «Sisterhood is Global» (2005)

⁴⁸ *Position Paper of the Euro-Mediterranean Human Rights Network on BARCELONA + 10 AND HUMAN RIGHTS*, 1 March 2005, στο <http://www.euromedrights.net/pages/203> .

⁴⁹ Huber (2004), *ό.π.*

⁵⁰ El-Sayed Said, *ό.π.*

και συγκέντρωσε γυναίκες εμπειρογνώμονες από την Αίγυπτο, την Αλγερία, το Μαρόκο και την Ιορδανία.

Οι δράσεις για την προάσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας ενισχύονται σταθερά από την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ πολλές φορές έχουν τη στήριξη και των υφιστάμενων καθεστώτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δραστηριότητες του Αραβικού Περιφερειακού Κέντρου σε σχέση με τη Βία κατά των Γυναικών (Arab Regional Resource Center on Violence Against Women), το οποίο έχει την έδρα του στο Αμάν της Ιορδανίας, χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ινστιτούτο Heinrich Böll,⁵¹ και πολλές από τις δραστηριότητές του τελούν υπό την αιγίδα της Βασίλισσας Ράνια της Ιορδανίας.⁵² Το ζήτημα των δικαιωμάτων της γυναίκας αποτελεί ένα ιδιαίτερα ευαίσθητο θέμα στην Εταιρική Σχέση, καθώς έχει οδηγήσει πολλές φορές σε προστριβές μεταξύ των φορέων της κοινωνίας των πολιτών του μεσογειακού Νότου και της Ένωσης. Οι οργανώσεις του μεσογειακού Νότου έχουν διαμαρτυρηθεί αφενός για την προβολή της Δύσης ως του μοναδικού φορέα προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και, αφετέρου, για τη μη αποτελεσματική προώθηση μεταρρυθμίσεων για τα δικαιώματα της γυναίκας στην Εταιρική Σχέση εν ονόματι πολιτισμικών και θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων.⁵³

γ) **Κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη:** Οι αναπτυξιακές, φιλανθρωπικές και θρησκευτικές οργανώσεις αποτελούν την πλειονότητα των ΜΚΟ στις αραβικές-

⁵¹ Τα Γερμανικά Ιδρύματα είναι ιδιαίτερα δραστήρια στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και αντιμετωπίζονται πολύ θετικότερα από τη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ, καθώς η Γερμανία δεν υπήρξε πρώην αποικιοκρατική δύναμη στην περιοχή. Βλέπε Avineri Shlomo, «Failed Democratization in the Arab World», *Dissent*, vol. 49, no. 4, Fall 2002, σελ. 21-25.

⁵² Βλέπε «Civil Society Acting on Women's Rights», στο <http://www.euomedrights.net/pages/260> και <http://www.amanjordan.org/>, <http://www.euomedrights.net/pages/187>.

⁵³ Βλ. The Non-Governmental Platform for the EuroMed Civil Forum, *There is no future for the EuroMediterranean Partnership without an effective guarantee of women's rights*, 2006, στο <http://www.euomedplatform.org>.

μουσουλμανικές κοινωνίες. Οι παραδοσιακές αναπτυξιακές ΜΚΟ, οι οποίες περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, διατηρούν συνήθως στενές σχέσεις με τα υφιστάμενα πολιτικά καθεστάτα και τις κοινωνικές ελίτ, ενώ παραμένουν αποκομμένες από την παγκόσμια κοινωνία των πολιτών. Αντίθετα, οι πιο σύγχρονες αναπτυξιακές ΜΚΟ χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αυτονομίας από την πολιτική εξουσία, καθώς και από τη σημαντική διεύρυνση των δραστηριοτήτων και διεκδικήσεών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Αραβικό Δίκτυο ΜΚΟ για την Ανάπτυξη (Arab NGOs Network for Development [ANND]), το οποίο συγκροτήθηκε τον Ιούνιο του 1996 με τη συμμετοχή 45 δικτύων και πολλών ΜΚΟ από 12 αραβικές χώρες. Το ANND συνεργάζεται με άλλα υπερεθνικά δίκτυα (π.χ., Social Watch, Third World Network), καθώς και με διεθνείς οργανισμούς (π.χ., Ηνωμένα Έθνη).⁵⁴ Το ANND διαχειρίζεται σήμερα τρία κεντρικά προγράμματα τα οποία αφορούν: 1) την Ανάπτυξη, 2) τη Δημοκρατία και 3) την Παγκοσμιοποίηση και το Εμπόριο. Το Δίκτυο υποστηρίζει τις αρχές της δημοκρατίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της βιώσιμης ανάπτυξης ως αναγκαία θεμέλια για την επίτευξη μιας δίκαιης κοινωνίας στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες. Στους στόχους του Δικτύου εντάσσεται η συγκρότηση μιας δημοκρατικής και ενεργού κοινωνίας των πολιτών, η οποία θα συμβάλλει στη διαμόρφωση των δημόσιων πολιτικών και θα προωθεί τον διαπολιτισμικό διάλογο. Η αυτονομία του Δικτύου από την πολιτική εξουσία είναι φανερή στην κριτική που αυτό έχει ασκήσει στο αναπτυξιακό μοντέλο το οποίο έχουν εφαρμόσει τα πολιτικά καθεστάτα στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες. Σύμφωνα με το ANND, τα προγράμματα σταθεροποίησης παραβιάζουν τις αρχές της δημοκρατίας, της

⁵⁴ Βλ. στο <http://www.annd.org/>.

διαφορετικότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ιδιαίτερα το δικαίωμα στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό).⁵⁵

δ) **Περιβαλλοντική προστασία:** Οι περιβαλλοντικές ΜΚΟ, από τη δεκαετία του '90 και έπειτα, έχουν πολλαπλασιαστεί θεαματικά, καθώς η ανάπτυξή τους υποστηρίζεται σταθερά από διεθνείς, πολυμερείς ή διμερείς χρηματοδότες. Ορισμένες από τις περιβαλλοντικές ΜΚΟ στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες έχουν αναπτύξει διασυνδέσεις με την παγκόσμια κοινωνία των πολιτών (π.χ., με το διεθνές δίκτυο Friends of the Earth). Παρόλο που οι περιβαλλοντικές οργανώσεις έχουν αναπτύξει πολλές και αξιόλογες δράσεις, η ικανότητά τους να παρεμβαίνουν και να επηρεάζουν αποτελεσματικά την κοινή γνώμη στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες παραμένει ισχνή. Η περίπτωση των περιβαλλοντικών οργανώσεων θα αναλυθεί διεξοδικότερα σε ξεχωριστό κεφάλαιο, καθώς συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση.

ε) **Φιλανθρωπία:** Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις είναι πολυάριθμες στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες και αποτελούν την πιο παραδοσιακή εκδοχή των ΜΚΟ στις χώρες αυτές. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις διατηρούν συνήθως στενές σχέσεις με τις πολιτικές και κοινωνικές ελίτ ή αποτελούν τμήματα ευρύτερων ισλαμικών δικτύων παροχής υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Πέρα από τη σημαντική στήριξη που παρέχουν τα καθεστώτα στις οργανώσεις αυτές, και πέρα από την ένταξή τους στα ισλαμικά δίκτυα, η εκτεταμένη παρουσία τους στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες οφείλεται και στο γεγονός ότι η φιλανθρωπική πρόνοια για τους φτωχούς αποτελεί έναν από τους πέντε πυλώνες του Ισλάμ.⁵⁶ Πολλές φιλανθρωπικές οργανώσεις δεν

⁵⁵ El-Sayed Said, *ό.π.*

⁵⁶ Οι υπόλοιποι τέσσερις πυλώνες είναι: 1) πίστη, 2) προσευχή, 3) νηστεία κατά τη διάρκεια του Ραμαντάν, 4) προσκύνημα στη Μέκκα. Βλέπε Samad Abdel, «Civil Society in the Arab Region: Its Necessary Role and the Obstacles to Fulfillment», *The*

αποτελούν «αυθεντικές» ΜΚΟ, καθώς τα υφιστάμενα καθεστώτα, για να αντισταθμίσουν τη διευρυμένη παρουσία των ισλαμικών οργανώσεων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας και για να αποκτήσουν αποτελεσματικότερο έλεγχο στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, έχουν προχωρήσει στην ίδρυση των δικών τους οργανώσεων.⁵⁷ Οι οργανώσεις αυτές αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση GONGOs (Government Organized Non-Governmental Organizations).⁵⁸ Καθώς οι οργανώσεις αυτές έχουν προνομιακή πρόσβαση στην κρατική χρηματοδότηση και έχουν αναπτύξει με ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα μεγάλα δίκτυα για την επιτυχή εξασφάλιση ξένης χρηματοδότησης, η παρουσία τους στην κοινωνία των πολιτών είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι ακόλουθες περιπτώσεις: η Ένωση Εθελοντικών Οργανώσεων (The General Union of Voluntary Societies) στην Ιορδανία, το Εθνικό Παρατηρητήριο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (The National Observatory for Human Rights) στην Αλγερία, και το Εθνικό Συμβούλιο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (The National Council for Human Rights) στην Αίγυπτο.⁵⁹

International Journal of Not-for-Profit Law, vol. 9, issue 2, April 2007, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>.

⁵⁷ Reinhardt Ulrike Julia, «Civil Society Co-operation in the Euro-Mediterranean Partnership: From Declarations to Practice», *EuroMeSCO*, no. 15, May 2002.

⁵⁸ Στη βιβλιογραφία για τις ΜΚΟ αναλύονται οι περιπτώσεις «ΜΚΟ» οι οποίες έχουν ιδρυθεί από κυβερνήσεις (Government Organized Non-Governmental Organizations [GONGOs]) ή χρηματοδότες (Donor Organized Non-Governmental Organizations [DONGOs]). Η πρώτη περίπτωση (GONGOs) αναφέρεται στο φαινόμενο όπου πολλές κυβερνήσεις, αντί να συνεργαστούν με τις υφιστάμενες ΜΚΟ, ιδρύουν τις δικές τους ΜΚΟ, με στόχο την απρόσκοπτη προώθηση συγκεκριμένων πολιτικών. Στη δεύτερη περίπτωση (DONGOs), οι χρηματοδότες προχωρούν στην ίδρυση των δικών τους ΜΚΟ με στόχο την πιο ευέλικτη προσαρμογή των οργανώσεων αυτών στους δικούς τους στόχους. Οι οργανώσεις αυτές ναι μεν παρουσιάζουν τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας ΜΚΟ, αλλά δεν πληρούν τα ουσιαστικά κριτήρια για να χαρακτηριστούν ΜΚΟ, καθώς διαθέτουν ελάχιστο βαθμό αυτονομίας. Βλ. Gordonker L., Weiss Th. (επιμ.), *NGOs, the UN & Global Governance*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1996.

⁵⁹ Yom, *ό.π.*

Μια νέα, αναδύομενη κατηγορία ΜΚΟ στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες είναι οι οργανώσεις οι οποίες ιδρύονται από επιχειρηματίες. Οι επιχειρηματίες, όπως και πολλοί πολιτικοί, έχουν προχωρήσει στην ίδρυση των δικών τους οργανώσεων παροχής υπηρεσιών, αποβλέποντας στα πολιτικά κυρίως οφέλη τα οποία αποκομίζουν από το εκτεταμένο πελατειακό δίκτυο που αναπτύσσεται μέσω των οργανώσεων αυτών (π.χ., διαπραγματεύσεις με τα υφιστάμενα καθεστάτα, με αντάλλαγμα την παροχή πολιτικής υποστήριξης κατά τη διάρκεια των εκλογών).⁶⁰ Και στις δύο περιπτώσεις (ΜΚΟ που έχουν ιδρυθεί από κυβερνήσεις, και ΜΚΟ που έχουν ιδρυθεί από χρηματοδότες), οι οργανώσεις αυτές χαρακτηρίζονται από τη σημαντική ένδεια δημοκρατικών διαδικασιών όσον αφορά την οργανωτική τους δομή. Παρόλο που οι συγκεκριμένες ΜΚΟ λειτουργούν ως εργαλείο ελέγχου των εξελίξεων στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών, και όχι ως φορείς προώθησης του πολιτικού πλουραλισμού και της πολιτικής συμμετοχής, οι διεθνείς χρηματοδότες – όπως και η Ένωση στο πλαίσιο της Εταιρικής Σχέσης– συνεργάζονται πολλές φορές μαζί τους, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες. Καθώς η συνεργασία αυτή συμπληρώνεται στην Εταιρική Σχέση από τον αποκλεισμό των ισλαμικών οργανώσεων ή των οργανώσεων εκείνων που θεμελιώνονται σε προνεωτερικούς θεσμούς και δομές, το επιχείρημα της Ένωσης ότι ενισχύει την κοινωνία των πολιτών για να προωθήσει τον εκδημοκρατισμό καθίσταται στις κοινωνίες αυτές αναξιόπιστο.

Τα μέλη των μη παραδοσιακών ΜΚΟ, δηλαδή των ΜΚΟ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα δικαιώματα της γυναίκας και το περιβάλλον, στρατολογούνται κυρίως από τα μεσαία στρώματα. Όπως υπογραμμίζει ο Benaboud Fifi, στις αστικές πόλεις παρατηρείται η ανάπτυξη ολοένα πιο ισχυρών μεσαίων και επαγγελματικών

⁶⁰ Huber (2004), *ό.π.*

στρωμάτων, τα οποία διεκδικούν μεγαλύτερη συμμετοχή και αντιπροσώπευση στο πολιτικό σύστημα.⁶¹ Η κοινωνική σύνθεση των μη παραδοσιακών ΜΚΟ διαφοροποιείται σημαντικά από την κοινωνική σύνθεση των ισλαμικών οργανώσεων, οι οποίες επίσης στρατολογούν στελέχη από τα μεσαία στρώματα των αστικών κέντρων, αλλά παράλληλα συσπειρώνουν μέσα από οριζόντια κοινωνικά δίκτυα τους άνεργους αποφοίτους των πανεπιστημίων, την περιθωριοποιημένη νεολαία και τα κατώτερα μεσαία στρώματα, η αγοραστική δύναμη των οποίων έχει περιοριστεί περαιτέρω, εξαιτίας των οικονομικών μεταρρυθμίσεων.

Όσον αφορά την οργανωτική δομή των ΜΚΟ στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, αυτή αντανakλά και αναπαράγει πολλές φορές τη μη συμμετοχική διάσταση του πολιτικού συστήματος στις χώρες αυτές. Ο αυταρχικός χαρακτήρας των πολιτικών καθεστώτων θέτει σημαντικούς φραγμούς στη δημοκρατική λειτουργία των ΜΚΟ, καθώς η κρατική καταστολή και παρακολούθηση καθιστά προβληματική τη συγκρότηση και λειτουργία μιας ανοιχτής και συμμετοχικής ΜΚΟ. Εντούτοις, οι οργανώσεις οι οποίες αντιτίθενται στα υφιστάμενα πολιτικά καθεστάτα υιοθετούν συνήθως πιο δημοκρατικές και συμμετοχικές διαδικασίες από τις οργανώσεις που συνεργάζονται ή υποστηρίζονται από τις υφιστάμενες πολιτικές και κοινωνικές ελίτ, καθώς οι τελευταίες προσανατολίζονται κυρίως στην εξασφάλιση της οικονομικής ή πολιτικής υποστήριξης των ελίτ, και όχι στη συγκρότηση μιας ευρείας βάσης ενεργών μελών. Οι οργανώσεις αυτές, όπως και οι οργανώσεις οι οποίες έχουν ιδρυθεί με πρωτοβουλία των κυβερνήσεων, χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία κάθετων πελατειακών δικτύων, τα οποία διανέμουν τα οφέλη από την οικονομική ή πολιτική υποστήριξη της κυβέρνησης και των ελίτ στα απλά μέλη των οργανώσεων.⁶² Όπως αποδεικνύουν οι περιπτώσεις αυτές, τα χαρακτηριστικά των φορέων της κοινωνίας

⁶¹ Benaboud, *ό.π.*

⁶² Amaney, *ό.π.*

των πολιτών δεν είναι ανεξάρτητα από τα ευρύτερα χαρακτηριστικά του πολιτικού συστήματος. Εάν οι επίσημοι πολιτικοί θεσμοί χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη εκτεταμένων πελατειακών δικτύων και αυταρχικών πολιτικών πρακτικών, τότε τα στοιχεία αυτά θα αναπαραχθούν και από φορείς της κοινωνίας των πολιτών.

Δικαιολογημένα, λοιπόν, στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, ο αριθμός των ανοιχτών συμμετοχικών ΜΚΟ παραμένει ιδιαίτερα περιορισμένος.⁶³ Μπορεί στο πλαίσιο της Εταιρικής Σχέσης οι ΜΚΟ να καλούνται να προωθήσουν τη δημοκρατία και την πολιτική συμμετοχή, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις οι ίδιες οι ΜΚΟ (ιδιαίτερα οι φιλανθρωπικές και παραδοσιακές) δεν αποτελούν πρότυπο δημοκρατικής οργάνωσης.

Στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, οι ΜΚΟ χρηματοδοτούνται κυρίως από διεθνείς και πολυμερείς οργανισμούς, διεθνή ιδρύματα και ινστιτούτα, διεθνή δίκτυα ΜΚΟ, ευρωπαϊκές ΜΚΟ, αραβικές ΜΚΟ, αραβικές κυβερνήσεις ή αραβικούς μη κρατικούς θεσμούς (π.χ., Islamic Bank), κλπ. Η πλειονότητα των αραβικών χρηματοδοτήσεων κατευθύνεται σε ΜΚΟ οι οποίες δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας, της υγείας και της εκπαίδευσης. Δεν χρηματοδοτούνται, για παράδειγμα, οι ΜΚΟ οι οποίες προασπίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁶⁴ Οι ΜΚΟ που αμφισβητούν τα υφιστάμενα αυταρχικά καθεστώτα στρέφονται αναγκαστικά προς τη διεκδίκηση ξένης χρηματοδότησης, λόγω έλλειψης χρηματοδότησης σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο. Η ξένη χρηματοδότηση, όμως, τις εκθέτει εύκολα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στη μομφή ότι προωθούν ξένα συμφέροντα. Το πρόβλημα έχει μεγεθυνθεί μετά την 11η Σεπτεμβρίου, καθώς οι οργανώσεις που επιθυμούν πλέον να λάβουν χρηματοδότηση στο πλαίσιο του USAID υποχρεούνται να υπογράψουν

⁶³ Bibi Ghanem, Peteet Julie, Stork Joe, «The NGO Phenomenon in the Arab World», *Middle East Report*, no. 193, Mar.-Apr., 1995, σελ. 26-27.

⁶⁴ Gubser, *ό.π.*

δήλωση ότι κανένας ιδιώτης ή οργάνωση που συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με το φαινόμενο της τρομοκρατίας δεν θα επωφεληθεί από τις δραστηριότητές τους. Εφόσον υπογραφή της δήλωσης σημαίνει αποδοχή της λίστας των ΗΠΑ με τις οργανώσεις ή τα άτομα που συνδέονται με τρομοκρατικές ενέργειες –λίστα η οποία συγκροτείται με κριτήρια που επικρίνονται έντονα στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες–, οι οργανώσεις αυτές βρίσκονται πολύ συχνά σε αδιέξοδο.⁶⁵ Όσον αφορά την Εταιρική Σχέση, οι ΜΚΟ των αραβικών-μουσουλμανικών χωρών διαμαρτύρονται για το ότι η Ένωση προσανατολίζεται πλέον αποκλειστικά και μόνο στη χρηματοδότηση προγραμμάτων υψηλού προϋπολογισμού, τα οποία πριμοδοτούν τις μεγάλες ευρωπαϊκές ΜΚΟ ενώ αποκλείουν τις μικρότερες οργανώσεις (κυρίως τοπικές ΜΚΟ, που λειτουργούν σε επίπεδο γειτονιάς ή κοινότητας). Το πρόβλημα αυτό οξύνεται από το γεγονός ότι, στον μεσογειακό Νότο, ο αριθμός των περιφερειακών ή εθνικών δικτύων που θα μπορούσαν με μεγαλύτερη ευκολία να διεκδικήσουν τα μεγάλα προγράμματα τα οποία χρηματοδοτεί η Ένωση παραμένει εξαιρετικά μικρός. Ο υψηλός προϋπολογισμός των προγραμμάτων έχει εντείνει επίσης το ενδιαφέρον των κρατικών αρχών για τη διεκδίκηση των χρηματοδοτήσεων μέσω των δικών τους ΜΚΟ.⁶⁶

Ένα από τα κεντρικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο τομέας των ΜΚΟ στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες είναι, όπως προαναφέρθηκε, η περιορισμένη παρουσία εθνικών και περιφερειακών δικτύων (παράδειγμα περιφερειακού δικτύου αποτελεί το Αραβικό Δίκτυο για τις ΜΚΟ [Arab Network for NGOs]).⁶⁷ Ενώ η

⁶⁵ Huber (2004), *ό.π.*

⁶⁶ Jünemann (2002), *ό.π.*

⁶⁷ Το Αραβικό Δίκτυο για τις ΜΚΟ στοχεύει στην ενίσχυση της κατάρτισης των ΜΚΟ μέσω της εκπαίδευσης, της έρευνας, της δημιουργίας βάσης δεδομένων, της ενίσχυσης των δικτύων και, τέλος, της οργάνωσης εκδηλώσεων και θεματικών εργαστηρίων. Βλ. *The International Journal of Not-for-Profit Law*, vol. 3, issue 1, September 2000, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>.

ανάπτυξη δικτύων χρηματοδοτείται από διεθνή ινστιτούτα και υπερεθνικούς θεσμούς (π.χ., Ευρωπαϊκή Ένωση, Παγκόσμια Τράπεζα), η παρουσία ευρύτερων δικτύων, τα οποία να συντονίζουν το έργο των επιμέρους οργανώσεων, παραμένει ιδιαίτερα περιορισμένη. Οι περισσότερες ΜΚΟ είναι μονοθεματικές, με αποτέλεσμα οι δραστηριότητές τους να μην τέμνονται. Επιπρόσθετα, υπάρχει ένας διαχωρισμός ανάμεσα στις ΜΚΟ, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε υπερεθνικό επίπεδο, και τις ΜΚΟ με αντίστοιχη ατζέντα που δραστηριοποιούνται σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο.⁶⁸ Το αποτέλεσμα είναι ότι, στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, τα δίκτυα που ενθαρρύνουν τη δια-τομεακή συνεργασία ή τη σύνδεση του τοπικού με το υπερεθνικό επίπεδο είναι ελάχιστα, και ο τομέας των ΜΚΟ παραμένει έντονα κατακερματισμένος. Τέλος, στον τομέα των ΜΚΟ επικρατεί αμοιβαία καχυποψία, λόγω της εκτεταμένης παρουσίας κυβερνητικών «ΜΚΟ», οι οποίες επιβλέπουν και καταγράφουν τις δράσεις που αναπτύσσονται στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών.⁶⁹ Ο κατακερματισμός και η αμοιβαία καχυποψία ανάμεσα στις ΜΚΟ υποδεικνύουν ότι η παρατηρούμενη αύξηση της συμμετοχής σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών δεν έχει οδηγήσει σε ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου ευρύτερα στην κοινωνία. Είναι ενδεικτικό ότι τα μέλη οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες τάσσονται υπέρ της δημοκρατίας, χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό συμμετοχής αλλά έλλειψη δι-υποκειμενικής εμπιστοσύνης, ενώ αντίθετα τα μέλη οργανώσεων, οι οποίες υποστηρίζουν τα υφιστάμενα αυταρχικά καθεστάτα, συμμετέχουν λιγότερα ενεργά, αλλά χαρακτηρίζονται από υψηλότερο βαθμό δι-υποκειμενικής εμπιστοσύνης.⁷⁰ Οι στάσεις και συμπεριφορές αυτές είναι αναμενόμενες, αφού στην πρώτη περίπτωση τα μέλη ανήκουν σε οργανώσεις οι

⁶⁸ Samad, *ό.π.*

⁶⁹ Yom, *ό.π.*

⁷⁰ Amaney, *ό.π.*

οποίες ασκούν πολιτική αντιπολίτευση και βρίσκονται ουσιαστικά υπό διωγμόν, ενώ στη δεύτερη περίπτωση τα μέλη ανήκουν σε οργανώσεις οι οποίες απολαύουν προνομίων λόγω της στήριξης που τους παρέχουν τα υφιστάμενα πολιτικά καθεστώτα. Επομένως, οι επίσημοι πολιτικοί θεσμοί παίζουν σημαντικό ρόλο όσον αφορά το κοινωνικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται στην κοινωνία των πολιτών. Αποτελούν, λοιπόν, οι πολιτικοί θεσμοί μια σημαντική μεταβλητή σε σχέση με τις αξίες και τη μορφή του «κοινωνικού συνεταιρίζεσθαι» (civic associationalism) στη σφαίρα της κοινωνίας των πολιτών.

Η σημαντική έλλειψη βιώσιμων εθνικών ή περιφερειακών δικτύων στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες αφαιρεί, όμως, τη δυνατότητα από τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών να προωθήσουν πιο αποτελεσματικά τις διεκδικήσεις τους, τόσο στο πλαίσιο των αραβικών-μουσουλμανικών χωρών όσο και σε σχέση με τις εξελίξεις στην Εταιρική Σχέση. Η ανάπτυξη δικτύων αποτελεί αναγκαιότητα και λόγω των νέων οικονομικών δεδομένων της Εταιρικής Σχέσης, όπου κυριαρχούν πλέον οι χρηματοδοτήσεις προγραμμάτων υψηλού προϋπολογισμού, οι οποίες προϋποθέτουν τη συντονισμένη δράση των ΜΚΟ. Εντούτοις, αρκετές αραβικές ΜΚΟ, οι οποίες στο πλαίσιο της Εταιρικής Σχέσης έχουν συμμετάσχει σε υπερεθνικά δίκτυα μαζί με αντίστοιχες ευρωπαϊκές οργανώσεις, έχουν διαμαρτυρηθεί για το ότι οι συνεργασίες αυτές οδηγούν συχνά στην παγίωση νέων ιεραρχιών, στις οποίες οι ευρωπαϊκές ΜΚΟ διατηρούν πρωταγωνιστικό ρόλο, οικειοποιούμενες το μεγαλύτερο μέρος των χρηματοδοτήσεων, ενώ οι αραβικές συνήθως έπονται.⁷¹

Παρά τις διαφορές που υπάρχουν, όσον αφορά την ιστορική εξέλιξη των μεσογειακών εταίρων και τις υφιστάμενες δομές στις αντίστοιχες κοινωνίες, η σχέση

⁷¹ Jünemann (2002), *ό.π.*

των φορέων της κοινωνίας των πολιτών με το κράτος παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες στις διάφορες χώρες:

1) Οι κρατικές αρχές προσπαθούν σταθερά να περιορίσουν και να ελέγξουν τις δραστηριότητες οι οποίες αναπτύσσονται στην κοινωνία των πολιτών, μέσω:

α) νόμων που περιορίζουν την ελευθερία της έκφρασης και του συνεταιρίζεσθαι (π.χ., στις περισσότερες χώρες οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να λάβουν ειδική έγκριση για τη λειτουργία τους, ενώ επιβλέπονται σταθερά από τα Υπουργεία Εσωτερικών, Κοινωνικών Υποθέσεων ή Δικαιοσύνης),⁷²

β) του περιορισμού της πρόσβασης στην πληροφόρηση,

γ) του ελέγχου της ξένης χρηματοδότησης,

δ) της αρνητικής προπαγάνδας (τα περισσότερα καθεστάτα, χρησιμοποιώντας την εθνικιστική προπαγάνδα, καταγγέλλουν τους ακτιβιστές ως προδότες και συνωμότες) και, τέλος,

ε) της άσκησης φυσικής και ψυχολογικής βίας (π.χ., βασανιστήρια, τρομοκρατία, προσαγωγή σε δίκες)⁷³

2) Η στάση των καθεστώτων απέναντι στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών διαφοροποιείται ανάλογα με την «απειλή» που αντιπροσωπεύουν οι οργανώσεις αυτές για την πολιτική εξουσία των καθεστώτων. Χαρακτηριστικά, οι οργανώσεις που παρέχουν αποκλειστικά και μόνο υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας είναι αποδεκτές από τις κρατικές αρχές· ενώ, αντίθετα, οι οργανώσεις που αμφισβητούν την υφιστάμενη κατανομή της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα λειτουργίας (π.χ., οι οργανώσεις που υπερασπίζονται τα αστικά

⁷² Samad, *ό.π.*

⁷³ Euro-Mediterranean Human Rights Network, *A Disturbing Deterioration on all Fronts*, στο <http://www.euromedrights.net/pages/348/news/focus/42839>.

και πολιτικά δικαιώματα τίθενται συχνά εκτός νόμου, καθώς δεν τους δίνεται άδεια εγγραφής από το Υπουργείο).

Στη συνέχεια αναλύεται το νομικό καθεστώς και οι άτυπες πρακτικές που ισχύουν για τις ΜΚΟ σε δύο χώρες όπου η κοινωνία των πολιτών παρουσιάζει ιδιαίτερα υψηλή πυκνότητα: την Αίγυπτο και το Μαρόκο.

1) **Αίγυπτος:** Στην Αίγυπτο λειτουργεί ένα ευρύ φάσμα ΜΚΟ (φιλανθρωπικές οργανώσεις, θρησκευτικές οργανώσεις, επαγγελματικά σωματεία, πολιτιστικά κέντρα, κλπ.). Το 1996 υπήρχαν πάνω από 25.000 οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Από αυτές, οι 15.000 ήταν επίσημα εγγεγραμμένες στο Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων και Ασφάλισης.⁷⁴ Τις δεκαετίες 1980 και '90 σημειώθηκε θεαματική αύξηση του αριθμού των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, καθώς η πολιτική φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος περιόρισε τους φραγμούς στη λειτουργία τους και επέτρεψε τη σημαντική διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους. Το τέλος, όμως, της πολιτικής φιλελευθεροποίησης οδήγησε στη θέσπιση ενός από τους αυστηρότερους νόμους (2002) στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες για τη λειτουργία των οργανώσεων αυτών, καθώς δίνει απεριόριστες εξουσίες στο Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων και Ασφάλισης. Σύμφωνα με τον νόμο, κάθε ΜΚΟ, για να λειτουργήσει, οφείλει να εξασφαλίσει πρώτα ειδική άδεια από το Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων και Ασφάλισης. Το Υπουργείο έχει την ευχέρεια να μην εγκρίνει την ίδρυση μιας ΜΚΟ ή να απαγορεύσει τη λειτουργία της, εφόσον η δράση της αποτελεί απειλή για την εθνική ενότητα, διασαλεύει τη δημόσια τάξη ή προσβάλλει τα χρηστά ήθη της χώρας. Καθώς οι λόγοι που προβλέπει ο νόμος για την απαγόρευση της ίδρυσης ή λειτουργίας μιας ΜΚΟ δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια, το Υπουργείο έχει τη δυνατότητα να ερμηνεύσει και να εφαρμόσει τον νόμο κατά

⁷⁴ Amaney, *ό.π.*

βούληση. Η αυστηρότητα του νόμου είναι εμφανής και στις προβλέψεις για τις δραστηριότητες που επιτρέπεται να αναπτύξουν οι ΜΚΟ. Σύμφωνα με τον νόμο, οι ΜΚΟ απαγορεύεται να αναμειχθούν σε πολιτικές ή συνδικαλιστικές δραστηριότητες, οι οποίες αποτελούν αποκλειστικό πεδίο δράσης των πολιτικών κομμάτων και των συνδικάτων, καθώς επίσης απαγορεύεται να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους πέρα από τους αρχικούς σκοπούς οι οποίοι είναι καταγεγραμμένοι στο καταστατικό τους. Ο ισχύων νόμος προσδιορίζει με απόλυτη σαφήνεια την εσωτερική δομή των οργανώσεων και επιβάλλει στις ΜΚΟ να συμμετέχουν σε περιφερειακά ή εθνικά δίκτυα ΜΚΟ, τα οποία είναι κρατικά ελεγχόμενα. Επιπροσθέτως, ο νόμος προβλέπει ότι, για να δεχθεί μια ΜΚΟ ξένη χρηματοδότηση ή να συνάψει δεσμούς με μια ξένη ΜΚΟ ή ένα διεθνές δίκτυο, πρέπει να εξασφαλίσει πρώτα ειδική έγκριση από το Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων και Ασφάλισης. Όσον αφορά τη λειτουργία των ξένων ΜΚΟ στην Αίγυπτο, αυτή επιτρέπεται μόνο ύστερα από ειδική έγκριση του Υπουργείου Εξωτερικών. Η παράβαση του νόμου τιμωρείται είτε με χρηματικές ποινές είτε με ποινή φυλάκισης μέχρι ενός έτους.⁷⁵

2) **Μαρόκο:** Στα τέλη της δεκαετίας του '90 λειτουργούσαν στο Μαρόκο πάνω από 30.000 οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών.⁷⁶ Οι περισσότερες, όμως, αποτελούν παραδοσιακές φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι οποίες δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο ή σε επίπεδο γειτονιάς για την κάλυψη βασικών κοινωνικών αναγκών. Το νομικό καθεστώς των ΜΚΟ στο Μαρόκο καθορίζεται από τον Κώδικα του 1958 και το διάταγμα του 1976. Οι ΜΚΟ, προκειμένου να λειτουργήσουν, πρέπει να εξασφαλίσουν ειδική άδεια από το Υπουργείο Εσωτερικών. Καθώς ο νόμος είναι ιδιαίτερα ασαφής (απαγορεύοντας τη λειτουργία οποιασδήποτε ΜΚΟ

⁷⁵ «Middle East/North Africa», *The International Journal of Not-for-Profit Law*, vol. 1, issue 4, June 1999, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>, και Elbayar, *ό.π.*

⁷⁶ Amaney, *ό.π.*

αντιστρατεύεται τον νόμο και τα χρηστά ήθη ή μπορεί να υπονομεύσει την εθνική ενότητα και το βασιλικό σύστημα διακυβέρνησης), ουσιαστικά παρέχει στο Υπουργείο Εσωτερικών τη δυνατότητα να ερμηνεύει και να εφαρμόζει τον νόμο κατά βούληση.⁷⁷ Σε περίπτωση που το Υπουργείο Εσωτερικών απαγορεύσει τη λειτουργία μιας ΜΚΟ, ο νόμος δεν προβλέπει την υποχρέωση του Υπουργείου να ενημερώσει γραπτώς την οργάνωση, ούτε παρέχει στη συγκεκριμένη οργάνωση τη δυνατότητα να προσφύγει στη Δικαιοσύνη για ακύρωση της απόφασης του Υπουργείου. Ο νόμος θέτει περιορισμούς στις δραστηριότητες των ΜΚΟ, προβλέποντας, για παράδειγμα, ότι απαγορεύεται οι ΜΚΟ να σχολιάζουν τις επίσημες κρατικές πολιτικές. Ενδεικτικά, το 1996 και το 1998 οι επίσημες αρχές αρνήθηκαν να παραχωρήσουν άδεια στην Transparency Maroc (τμήμα του διεθνούς δικτύου Transparency International), καθώς το ζήτημα της διαφθοράς αποτελεί σημαντικό ταμπού στη δημόσια ατζέντα.⁷⁸ Οι ξένες ΜΚΟ, για να λειτουργήσουν στο Μαρόκο, οφείλουν να εξασφαλίσουν την ειδική άδεια της κυβέρνησης και υπόκεινται σε μια σειρά ειδικών διατάξεων και ρυθμίσεων. Το διάταγμα του 1976 προβλέπει ποινές για τυχόν παραβιάσεις των υφιστάμενων ρυθμίσεων από τις ΜΚΟ. Για παράδειγμα, εάν οποιοδήποτε μέλος μιας ΜΚΟ αλλάξει το καταστατικό της οργάνωσης, χωρίς να έχει ενημερώσει προηγουμένως το Υπουργείο Εσωτερικών, μπορεί να φυλακιστεί από τρεις μήνες έως τρία χρόνια και να του επιβληθεί επίσης χρηματική ποινή για το αδίκημα.

Σε ορισμένες αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, λόγω της αρχαιότητας και της αυστηρότητας του νομοθετικού πλαισίου για τις ΜΚΟ, οι κυβερνήσεις αποφεύγουν να το εφαρμόσουν (π.χ., Ιορδανία). Εντούτοις, η ισχύουσα νομοθεσία αποτυπώνει

⁷⁷ «Middle East/North Africa», *ό.π.*

⁷⁸ Amaney, *ό.π.*

ανάγλυφα το πρόβλημα της «ελεγχόμενης φιλελευθεροποίησης»⁷⁹ στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες. Σε περιόδους σχετικής κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης, τα καθεστώτα εφαρμόζουν σχετικά φιλελεύθερη πολιτική απέναντι στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αναπτυχθούν και να πολλαπλασιαστούν. Όταν, όμως, η αμφισβήτηση αρχίζει να αποτελεί πραγματική απειλή για το πολιτικό καθεστώς, τότε εφαρμόζεται αυστηρά όχι μόνο το ισχύον νομικό καθεστώς, αλλά και η βίαιη καταστολή της αντιπολίτευσης. Το αποτέλεσμα είναι ότι, όποια φιλελευθεροποίηση έχει πραγματοποιηθεί, είτε ακολουθείται από οπισθοδρόμηση είτε παίρνει τη μορφή διεύρυνσης της τυπικής εκπροσώπησης, με παράλληλο περιορισμό του ουσιαστικού πολιτικού ανταγωνισμού.⁸⁰ Αποτελεί, επομένως, αυτή η ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση προϊόν στρατηγικών επιλογών και συμφωνιών ανάμεσα στις πολιτικές ελίτ,⁸¹ μάλλον, παρά εκδημοκρατισμό των πολιτικών θεσμών.

2.4.2. Επαγγελματικές οργανώσεις και σωματεία

Οι επαγγελματικές οργανώσεις στις αραβικές-μουσουλμανικές κοινωνίες βρίσκονταν στο απόγειό τους τη δεκαετία του '60, ενώ σήμερα η δύναμή τους έχει περιοριστεί σημαντικά, εξαιτίας της αποτυχίας του κρατικοκεντρικού μοντέλου ανάπτυξης, της εφαρμογής των προγραμμάτων σταθεροποίησης καθώς και της κρίσης της αραβικής Αριστεράς. Αναβίωση της δύναμης των συνδικάτων σημειώθηκε μόνο στην Αίγυπτο τη δεκαετία του 1980, η οποία, όμως, έλαβε χώρα σε

⁷⁹ Abdalla Ahmed, «Human Rights and Elusive Democracy», *Middle East Report*, no. 174, Jan.-Feb. 1992, σελ. 6-8.

⁸⁰ Perthes Volker, «Agents of Change: New Elites and Political Change», στο Perthes Volker (co-ord.), *ό.π.*

⁸¹ Gilbraith Martin, «Civil Society in the Arab World», *Civil Society and Democratic Transformation in the Arab World*, no. 5, Ibn Khaldun Center for Development Studies, October 1996.

τελείως διαφορετικό πλαίσιο από τον κοσμικό εθνικισμό της προηγούμενης περιόδου. Στην Αίγυπτο η απαγόρευση της νομικής αναγνώρισης της Μουσουλμανικής Αδελφότητας οδήγησε πολλά μέλη της στο να ενταχθούν και να δραστηριοποιηθούν στα επαγγελματικά σωματεία των δασκάλων, γιατρών, δικηγόρων, μηχανικών και δημοσιογράφων, με αποτέλεσμα τα σωματεία αυτά να καταστούν ιδιαίτερα σημαντικοί και ενεργοί θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών. Τη δεκαετία του '90 η κυβέρνηση, επιδιώκοντας να αποτρέψει περαιτέρω διείσδυση του ισλαμισμού στην κοινωνία ακολούθησε πολιτική εκτεταμένης και βίαιης καταστολής.⁸²

Στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, τα επαγγελματικά σωματεία καθώς και οι θρησκευτικές οργανώσεις έχουν συνήθως ισχυρό έρεισμα στις τοπικές κοινωνίες, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζουν τη χρηματοδότησή τους από τον ντόπιο πληθυσμό, κάτι το οποίο δεν ισχύει για τις περισσότερες ΜΚΟ.⁸³ Στο πλαίσιο της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης έχει παρατηρηθεί αναβάθμιση του ρόλου των εργοδοτικών οργανώσεων, καθώς η διαβούλευση που πραγματοποιείται με τις επιχειρηματικές ομάδες των μεσογειακών εταίρων είναι πολύ πιο σταθερή από την αντίστοιχη που υλοποιείται με άλλους φορείς της κοινωνίας των πολιτών.

2.4.3. Ισλαμικές οργανώσεις

Η αναβίωση του ισλαμισμού στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες έχει κοινές ρίζες, παρά τις όποιες διαφορές υπάρχουν στην ιστορία και τις δομές των κοινωνιών αυτών. Οι κύριες αιτίες για την αναβίωση του ισλαμισμού είναι: 1) η αποτυχία του κοσμικού εθνικισμού (π.χ., η αποτυχία του παναραβισμού της δεκαετίας του '50, η στρατιωτική ήττα από το Ισραήλ τη δεκαετία του '70, ο πολιτικός αυταρχισμός των

⁸² Esposito, *ό.π.*

⁸³ Carothers Thomas, «Think Again: Civil Society», *Foreign Policy*, no. 117, Winter 1999/2000, σελ. 18-28.

υφιστάμενων καθεστώτων), 2) η επιθυμία απαγκίστρωσης από την επιρροή της Δύσης, 3) η επιθυμία διαμόρφωσης ισχυρών και οικονομικά ανεπτυγμένων κοινωνιών, οι οποίες θα διασφαλίζουν την παροχή βασικών κοινωνικών υπηρεσιών και θα έχουν ενεργό παρουσία στη διεθνή κοινότητα.⁸⁴

Η αποτυχία των κυβερνήσεων των αραβικών-μουσουλμανικών χωρών να υλοποιήσουν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, η οποία θα εξασφάλιζε ευρύτατη κοινωνική πρόνοια, καθώς και να περιορίσουν τα εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς, σε συνδυασμό με τον εντεινόμενο κρατικό αυταρχισμό, έχει οδηγήσει σε σημαντική υπονόμηση της πολιτικής τους νομιμοποίησης.⁸⁵ Παράλληλα, η αποτυχία τους να εξασφαλίσουν την απελευθέρωση της Παλαιστίνης και να περιορίσουν την επιρροή της Δύσης έχει επιδεινώσει περαιτέρω την υφιστάμενη κρίση νομιμοποίησης. Συνέπεια της κρίσης αυτής είναι ότι το Ισλάμ εμφανίζεται στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες ως εναλλακτική λύση στα αποτυχημένα εθνικιστικά προγράμματα, συσπειρώνοντας ευρείες και πολλές φορές αντιφατικές πολιτικές δυνάμεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι στήριξη στο Ισλάμ παρέχουν και μη ισλαμιστές, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τα αυταρχικά πολιτικά καθεστώτα.⁸⁶

Η διάδοση του ισλαμισμού στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες οφείλεται, όμως, και στην αποτελεσματική ανάπτυξη ενός εκτεταμένου δικτύου ισλαμικών οργανώσεων, οι οποίες παρεμβαίνουν σε κάθε τομέα της κοινωνίας. Οι ισλαμικές αυτές οργανώσεις προσφέρουν κυρίως υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας (π.χ.,

⁸⁴ Baroudi Sami, «The 2002 Arab Human Development Report: Implications for Democracy», *Middle East Policy*, vol. XI, no. 1, Spring 2004, σελ. 132-141. Επίσης, πολλά από τα υφιστάμενα αυταρχικά καθεστώτα είχαν ενισχύσει στο παρελθόν τις ισλαμικές οργανώσεις, προκειμένου να περιοριστεί η ανοδική πολιτική δυναμική αριστερών πολιτικών σχημάτων.

⁸⁵ Samir al-Taqi, «The Arab States: New Era, Renewed Contradictions?», στο Perthes Volker (co-ord.), *ό.π.*

⁸⁶ Editorial, «The Democracy Agenda in the Arab World», *Middle East Report*, no. 174, Jan.-Feb. 1992, Browers Michaelle, «The Civil Society Debate and New Trends on the Arab Left», *Theory & Event*, 7, 2, 2004, σελ. 51-75.

εκπαιδευτικά ιδρύματα, κλινικές, οργανώσεις επαγγελματικής κατάρτισης, τράπεζες, τζαμιά, κλπ.), τις οποίες δεν είναι σε θέση να προσφέρει το κράτος. Μέσω των δικτύων αυτών έχει σταδιακά οικοδομηθεί στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες ένα εναλλακτικό μοντέλο «ισλαμικού κράτους», με τους δικούς του κοινωνικούς θεσμούς (π.χ., τράπεζες, κοινωνικές υπηρεσίες, τζαμιά), εντός του πλαισίου του επίσημου κράτους.⁸⁷ Η επιτυχία των ισλαμικών οργανώσεων στην παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας έχει οδηγήσει πολλές κυβερνήσεις να ιδρύσουν τις δικές τους οργανώσεις, προκειμένου να περιορίσουν την κοινωνική διεισδυτικότητα των αντίστοιχων ισλαμικών. Το ισχυρό, όμως, πλεονέκτημα των ισλαμικών οργανώσεων συνίσταται στο ότι αποτελούν οργανώσεις βάσης οι οποίες στηρίζονται στην εθελοντική συμμετοχή και, επομένως, δραστηριοποιούν άμεσα σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Η λειτουργία των ισλαμικών οργανώσεων οδηγεί, λοιπόν, στη διαμόρφωση οριζόντιων κοινωνικών δικτύων, τα οποία ευνοούν την παγίωση και ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης.⁸⁸ Αντίθετα, οι οργανώσεις που έχουν ιδρυθεί από τις κυβερνήσεις αναπαράγουν τα παγιωμένα κάθετα πελατειακά δίκτυα, περιορίζοντας έτσι τη δυνατότητα ανάπτυξης δεσμών αλληλεγγύης. Τα θέματα που ενδιαφέρουν τις ισλαμικές οργανώσεις επεκτείνονται και πέραν του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ., περιβάλλον), επιδεικνύοντας έτσι την ιδιαίτερη προσαρμοστικότητά τους τόσο στις ανάγκες της κοινωνίας όσο και στις μορφές πολιτικής διαμαρτυρίας ενάντια στα υφιστάμενα καθεστώτα.

⁸⁷ Είναι ενδεικτικό ότι στους σεισμούς στην Αίγυπτο το 1992 στο Κάιρο, επειδή δεν υπήρξε κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού τις πρώτες δύο ημέρες, τις βασικές ανάγκες τις κάλυψαν τα ισλαμικά δίκτυα.

⁸⁸ Kandil Amani, «Review of Clark Janine *Islam, Charity, and Activism: Middle-Class Networks and Social Welfare in Egypt, Jordan, and Yemen*», *The International Journal of Not-for-Profit Law*, vol. 6, issue 4, September 2004, στο <http://www.icnl.org/knowledge/ijnl/>.

Οι ισλαμικοί κοινωνικοί θεσμοί (όπως, για παράδειγμα, οι ισλαμικές κλινικές στα τζαμιά) διοικούνται κυρίως από μορφωμένους επαγγελματίες της μεσαίας τάξης. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεγάλη μερίδα των ηγετών των ισλαμικών κινήματων είναι επίσης επαγγελματίες της μεσαίας τάξης.⁸⁹ Τα κινήματα αυτά έχουν την κοινωνική τους βάση κυρίως στα αστικά κέντρα και συσπειρώνουν μεγάλο μέρος της «εξαθλιωμένης» νεολαίας. Οι νέοι αυτοί, αποκλεισμένοι από το εκπαιδευτικό σύστημα, έχουν ελάχιστη αγοραστική δύναμη και αντιμετωπίζουν έντονο επαγγελματικό αδιέξοδο. Επιπροσθέτως, απορρίπτουν τη νεωτερικότητα και το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα στο οποίο μεγάλωσαν. Σε αυτά τα στρώματα νέων τα ισλαμικά κινήματα παρέχουν το στοιχείο της κοινωνικής συνοχής μέσω της στήριξης που προσφέρουν οι οργανώσεις στον τομέα της εκπαίδευσης, της υγείας, της επαγγελματικής κατάρτισης, κλπ.⁹⁰

Η ισχυρή παρουσία των ισλαμικών κινήματων και η αποτελεσματική επέκταση των ισλαμικών δικτύων παροχής υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας αναδεικνύουν τρία σημαντικά στοιχεία σε σχέση με τη μελλοντική επιτυχία των πολιτικών που προωθούνται στην Εταιρική Σχέση. Τα στοιχεία αυτά υπογραμμίζονται επίσης από το Ευρω-Μεσογειακό Δίκτυο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (The Euro-Mediterranean Human Rights Network [EMHRN]).⁹¹

⁸⁹ Esposito, *ό.π.*

⁹⁰ Benaboud, *ό.π.*

⁹¹ Το Ευρω-Μεσογειακό Δίκτυο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (The Euro-Mediterranean Human Rights Network [EMHRN]) συγκροτήθηκε το 1997. Είναι ένα δίκτυο το οποίο αποτελείται από 83 οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ινστιτούτα και ιδιώτες που δραστηριοποιούνται σε 30 χώρες της Ευρώπης και της Μεσογείου. Το δίκτυο συγκροτήθηκε το 1997 για να προωθήσει τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Διαδικασία της Βαρκελώνης και εν συνεχεία στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Γειτονίας. Στόχοι του Δικτύου είναι: 1) η ανάπτυξη δημοκρατικών θεσμών, 2) η προώθηση ενός κράτους δικαίου, 3) η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ισότητας των δύο φύλων, 4) η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα και, τέλος, 5) η διασφάλιση της ειρήνης, της σταθερότητας και της ανθρώπινης στον ευρωμεσογειακό χώρο. Το Δίκτυο παρακολουθεί τις πολιτικές που προωθεί η

Συγκεκριμένα:

- 1) η ιδεολογία του παναραβισμού μπορεί να έχει υποχωρήσει, η επιθυμία όμως απαγκίστρωσης από την επιρροή της Δύσης και διασφάλισης του δικαιώματος στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό καθιστά την επίλυση του Παλαιστινιακού και του ζητήματος του Ιράκ καθοριστικό παράγοντα για να αποκτήσει δυναμική στις κοινωνίες αυτές οποιαδήποτε πολιτική μεταρρύθμιση.⁹²
- 2) όσο δεν δίνεται επαρκής έμφαση στην προάσπιση των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο της Διαδικασίας της Βαρκελώνης θα παραμένουν ατελέσφορες.⁹³ και, τέλος,
- 3) όσο δεν επιλύεται το ζήτημα της εκτεταμένης και σοβαρής παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις που προωθούνται θα παραμένουν αναξιόπιστες.⁹⁴

2.4.4. Προ-νεωτερικές δομές και θεσμοί

Η άλλη κατηγορία οργανώσεων, η οποία αποκλείεται από τις πολιτικές της Ένωσης, είναι οι οργανώσεις που θεμελιώνονται σε προ-νεωτερικές δομές και θεσμούς. Καθώς η έννοια του πολίτη παραμένει αδύναμη στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, η κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή προσδιορίζεται σε

Ευρωπαϊκή Ένωση και λειτουργεί παράλληλα ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους επίσημους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις κοινωνίες στις οποίες πραγματοποιούνται παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Βλέπε στο <http://www.euromedrights.net/pages/18>, και Feliu Laura, «Global Civil Society Across the Mediterranean: The Case of Human Rights», *Mediterranean Politics*, vol. 10, no. 3, November 2005, σελ. 365-383.

⁹² *Position of the EMHRN, the FIDH and the CIHRS on «International Initiatives for Reform in the Arab Region»*, 23 June 2004, στο <http://www.euromedrights.net/pages/203>.

⁹³ Position Paper of the Euro-Mediterranean Human Rights Network on BARCELONA + 10 AND HUMAN RIGHTS, *ό.π.*

⁹⁴ Το Ευρω-Μεσογειακό Δίκτυο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα επισημαίνει την επιδείνωση της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Euro-Mediterranean Human Rights Network, *A Disturbing Deterioration on all Fronts*, *ό.π.*

μεγάλο βαθμό από προ-νεωτερικούς θεσμούς, όπως η οικογένεια, η φυλή, κλπ. Είναι ενδεικτικό ότι ο ακαδημαϊκός διάλογος στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες για τον όρο *κοινωνία των πολιτών* έφερε στο προσκήνιο μια σειρά από οργανώσεις και δίκτυα τα οποία δεν είναι ούτε κοσμικά ούτε ισλαμικά, αλλά θεμελιώνονται σε προ-νεωτερικές δομές και διαδραματίζουν ρυθμιστικό ρόλο σε τοπικό επίπεδο (π.χ., συμβούλια φυλών).⁹⁵ Οι οργανώσεις αυτές προσφέρουν πολλές φορές, σε τοπικό επίπεδο, έναν χώρο ασφάλειας, απέναντι στην υφιστάμενη αυταρχική κρατική εξουσία.⁹⁶ Επιπροσθέτως, η αποτυχία των πολιτικών καθεστώτων να εξασφαλίσουν οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη είχε σαν αποτέλεσμα την αναβίωση όχι μόνο των ισλαμικών οργανώσεων, αλλά και των προ-νεωτερικών, κοινοτικών μορφών αλληλεγγύης, οι οποίες διασφαλίζουν την ικανοποίηση βασικών αναγκών.⁹⁷

Οι προ-νεωτερικές δομές και θεσμοί θεμελιώνονται βέβαια σε κοινωνικές ιεραρχίες τις οποίες αναπαράγουν· επίσης, δεν παρέχουν το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής για συμμετοχή ή μη στους θεσμούς αυτούς. Όσο, όμως, οι αραβικές-μουσουλμανικές χώρες παραμένουν κοινωνίες υψηλού ρίσκου (π.χ., υψηλή οικονομική ανασφάλεια, έλλειψη πολιτικής ασφάλειας), οι πολίτες θα συνεχίζουν να καταφεύγουν στις υφιστάμενες παραδοσιακές δομές ένταξης.⁹⁸

Ένα διαφορετικό παράδειγμα των στρατηγικών επιβίωσης, οι οποίες έχουν συγκροτηθεί στις σημερινές αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, είναι τα πολλαπλά άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας που έχουν αναπτυχθεί στο επίπεδο της γειτονιάς στα μεγάλα αστικά κέντρα (π.χ., Κάιρο).⁹⁹ Τα μη θεσμικά αυτά μορφώματα, καθώς και οι οργανώσεις οι οποίες θεμελιώνονται σε προ-νεωτερικές δομές και θεσμούς, δεν

⁹⁵ Yom, *ό.π.*

⁹⁶ Mouawad, *ό.π.*

⁹⁷ Samir al-Taqi, *ό.π.*

⁹⁸ Samad, *ό.π.*

⁹⁹ Yom, *ό.π.*

συμπεριλαμβάνονται στις προδιαγραφές της Ένωσης, η οποία εστιάζει κυρίως στις οργανώσεις που ανταποκρίνονται στα δυτικά φιλελεύθερα πρότυπα (π.χ., ΜΚΟ, επαγγελματικά σωματεία). Η επιλογή αυτή της Ένωσης έχει περιορίσει, όμως, την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων της, καθώς ένα σημαντικό τμήμα των δομών και των συλλογικών δράσεων στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, όχι μόνο δεν εντάσσεται στις υφιστάμενες πολιτικές της, αλλά ούτε καν αναλύεται στο πλαίσιο διαμόρφωσης των πολιτικών αυτών.

2.5. Συμπεράσματα

Η απάντηση στο ερώτημα αν στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες υπάρχει μια ισχυρή ή ασθενική κοινωνία πολιτών εξαρτάται από το ποιες οργανώσεις στις χώρες αυτές αναγνωρίζονται ως φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Επομένως, κεντρικό και καθοριστικό ζήτημα στη διαμόρφωση των κοινοτικών πολιτικών για την ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών στους μεσογειακούς εταίρους καθίσταται το θέμα της επιλογής των φορέων που θα ενταχθούν στις πολιτικές αυτές. Καθώς από τις υφιστάμενες πολιτικές της Εταιρικής Σχέσης αποκλείονται οι ισλαμικές οργανώσεις και οι οργανώσεις που εκφράζουν προ-νεωτερικούς θεσμούς και δομές, τίθεται το ερώτημα αν η πολιτική που προωθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση αφορά, τελικά, συγκεκριμένα στρώματα και όχι ευρύτερα κοινωνικά σύνολα των χωρών αυτών.¹⁰⁰ Αν στόχος της εξωτερικής πολιτικής της Ένωσης είναι η κινητοποίηση της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες, τότε η κοινοτική πολιτική πρέπει να προσαρμόσει τις ιδεολογικές της παραδοχές στην οργάνωση των κοινωνιών αυτών. Το ιδεολογικό αξίωμα στο οποίο στηρίζεται η κοινοτική πολιτική, ότι στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες δεν υπάρχει κοινωνία πολιτών και ότι η

¹⁰⁰ Στο ίδιο.

τελευταία πρέπει να διαμορφωθεί μέσα από ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες και χρηματοδοτήσεις, δεν μπορεί παρά να γεννήσει αντιδράσεις στις χώρες αυτές, όσον αφορά τον παρεμβατικό και ευρωκεντρικό χαρακτήρα των κοινοτικών προγραμμάτων.¹⁰¹ Ενδεικτικά, στο πρώτο Αραβικό Φόρουμ Πολιτών, το οποίο πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την Αραβική Σύσκεψη Κορυφής (Βηρυτός, 19-22 Μαρτίου 2004), καταγράφηκε η αγανάκτηση των αραβικών ΜΚΟ για τις αραβικές κρατικές πολιτικές στήριξης κοινοτικών προγραμμάτων για την κοινωνία των πολιτών, παράλληλα με την κρατική καταστολή της δράσης πολλών αραβικών ΜΚΟ.¹⁰²

Τα ευρωμεσογειακά προγράμματα προωθούν, επομένως, μια πολύ συγκεκριμένη ερμηνεία της κοινωνίας πολιτών, η οποία την αποσυνδέει από τις διαδικασίες δημοκρατικής μεταρρύθμισης και οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Οι επιλεκτικές και οξύμωρες πολιτικές της Ένωσης σε σχέση με την ενίσχυση των φορέων της κοινωνίας των πολιτών έχουν σαν αφετηρία την επιθυμία της Ένωσης να διασφαλίσει τα στρατηγικά της συμφέροντα στον μεσογειακό Νότο. Η Ένωση επιδιώκει να επιτύχει τη χρυσή τομή ανάμεσα στην προώθηση των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων και τη μη βίαιη ανατροπή των υφιστάμενων πολιτικών καθεστώτων από τις αντιπολιτευόμενες ισλαμικές δυνάμεις. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Eva Bellin σε σχέση με τη διαιώνιση των αυταρχικών καθεστώτων στον μεσογειακό Νότο, οι χώρες αυτές αποτελούν εξαίρεση, γιατί το τέλος του Ψυχρού Πολέμου δεν συνοδεύτηκε από διακοπή της ενίσχυσης των αυταρχικών καθεστώτων από τις Μεγάλες Δυνάμεις, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη

¹⁰¹ Reinhardt, *ό.π.*

¹⁰² *Second Independence: Towards an Initiative for Political Reform in the Arab World* (The recommendations of the First Civil Forum Parallel to the Arab Summit), Beirut, March 19-22, 2004.

Λατινική Αμερική και την Αφρική.¹⁰³ Δικαιολογημένα, λοιπόν, η Ένωση στην Εταιρική Σχέση προσπαθεί να ελέγξει τόσο το εύρος όσο και τις συνέπειες των δράσεων των φορέων της κοινωνίας των πολιτών.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζεται το Ευρωμεσογειακό Φόρουμ της Κοινωνίας των Πολιτών, το οποίο αποτελεί τη θεσμική έκφραση της κοινωνίας των πολιτών στην Εταιρική Σχέση, καθώς και ο ρόλος των φορέων της κοινωνίας των πολιτών σε επιμέρους δραστηριότητες της Ευρωμεσογειακής Εταιρικής Σχέσης (πολιτισμικές σχέσεις, περιβάλλον), προκειμένου να αποτιμηθεί η συμβολή των φορέων της κοινωνίας των πολιτών στη διαμόρφωση και υλοποίηση των υφιστάμενων πολιτικών. Επειδή στην Εταιρική Σχέση συμμετέχουν μόνο οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που αποκρίνονται στα κριτήρια τα οποία έχει θέσει η Ένωση (π.χ., κοσμικότητα), εφεξής οι αναφορές στην κοινωνία των πολιτών αφορούν τις οργανώσεις εκείνες που πληρούν τα κριτήρια αυτά. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελούν έναν υπό ανάπτυξη, αλλά ακόμη ιδιαίτερα περιορισμένο τομέα οργανώσεων στις αραβικές-μουσουλμανικές χώρες.

¹⁰³ Bellin, *ό.π.*